

ISA-BEG ISHAKOVIĆ

ISA-BEG ISHAKOVIĆ

(Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije
„Isa-beg Ishaković“ održane 22. 02. 2019. u Sarajevu)

IZDAVAČ

Udruženje za zaštitu kulturne baštine „Isa-beg Isahaković“

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Armin Čelik

REDAKCIJSKI ODBOR

dr. sc. Hana Younis

viša naučna saradnica Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu

dr. sc. Muamer Hodžić

naučni saradnik Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu

dr. sc. Kemal Bašić

doktor historijskih nauka iz oblasti osmanistike

DTP

Kemal Obad

ILUSTRACIJA PORTRETA

Emir Isović

ILUSTRACIJA NA NASLOVNOJ

Careva džamija Sarajevo
Ottoman Imperial Archives

LEKTURA

Senaida Gerin

ŠTAMPA

Tipografija

TIRAŽ

200

ISA-BEG ISHAKOVIĆ

Zbornik radova

Sarajevo, 2019.

Sadržaj

Predgovor.....	7
KORIJENI SARAJEVA..... prof. emer. Enver Imamović	9
BOSANSKA KRALJEVINA I ISHAKOVIĆI..... prof. emer. Enes Pelidija	19
ISA-BEG ISHAKOVIĆ – NAGOVJEŠTAJ NOVE EPOHE..... dr. Aladin Husić	51
ULOGA ISA-BEGA ISHAKOVIĆA U PROVOĐENJU OSMANSKE ISTIMÂLET POLITIKE U BOSNI..... dr. Sedad Bešlija	61
GAZI ISA-BEG I DJECA BOSANSKOGA KRALJA SIGISMUND I KA- TARINA – KRAL-UGLU I KRAL-KIZI..... prof. dr. Ismet Bušatlić	71
KO JE BIO ISA-BEG ISHAKOVIĆ..... Akademik prof. dr. Ferid Muhić	77
ISA-BEG ISHAKOVIĆ I DUBROVČANI..... prof. dr. Vesna Miović	85
DOPRINOS ISA-BEGA ISHAKOVIĆA RAZVOJU INTELEKTUALNE MISLI NA NAŠIM PROSTORIMA..... mr. Osman Lavić	93
SUFIZAM I URBANI RAZVOJ OSMANSKE BOSNE..... dr. Ines Aščerić-Todd	101
BIOGRAFIJE AUTORA.....	109

PREDGOVOR

Kada o ljudima govore njihova djela, onda riječi nemaju toliku snagu da opišu sve ono što bi se trebalo kazati. U ovom slučaju djelo je imponirano, grad koji je građen po mjeri čovjeka. Grad u kome komšija komšiji nije zaklanjao pogled prilikom gradnje kuće. Grad u kome se poštovala i konfiguracija terena i čovjek podjednako. Zato za Sarajevo možemo reći sve osim da je običan grad. Baš takvog ga je podigao i njegov osnivač Isabeg Ishaković, koji nije za Sarajevo smatrao prikladnim zidine, nego ga je načinio otvorenim gradom.

Osjećam se počašćenim što sam bio dio tima koji je pomogao da barem djelimično lik i djelo Isabega Ishakovića izroni iz magle vijekova koje su ga prekrile. Bili smo brži od nemilosrdnog zaborava koji se bio nadvio nad njime. Ovu priliku koristim da se zahvalim prof. dr. Enesu Pelidiji koji nas je podržao u samom početku našeg djelovanja i koji nas je vodio svojim savjetima prema tome da ova svijetla gromada naše prošlosti dobije mjesto koje zaslužuje. Zbog gore navedenog, mi u Udruženju za zaštitu kulturne baštine BiH Isabeg Ishaković vjerujemo da treba raditi na afirmaciji pozitivnih vrijednosti koje je naše cjelokupno društvo stvorilo kroz svoju historiju. Zato smo izabrali jednu ličnost koja je učinila jako puno za naš grad i državu, a mislimo da nema adekvatan tretman koji zaslužuje i da joj historijski nije dato mjesto koje bi trebalo da ima. Ono što je još jako bitno jesu i pouke koje se mogu izvući iz izučavanja ovakvih ličnosti i usvajanje njihovog univerzalnog principa, a to su nesebičnost i dobro. Mi i danas ubiremo plodove i konzumiramo neke sadržaje kojima je temelj udario Isabeg i to bi trebala biti inspiracija svima nama da i mi pokušamo uraditi barem neke približne stvari za generacije koje dolaze. Zbog svega ovoga smo i krenuli u ovaj projekat revitalizacije lika i djela Isabega i njegovog približavanja širem auditorijumu, i ako postoji jedan termin

koji bi danas mogao okarakterizirati njega, to je da je on bio filantrop (čovjek širokih vidika koji je volio ljude i činio sve što je mogao da im olakša svakodnevni život). Način koji smo izabrali za realizaciju naših ciljeva je uključivanje šire društvene zajednice, institucija grada i akademske zajednice koju smo animirali da daju svoj doprinos u rasvjetljavanju lika i djela Isa-bega Ishakovića.

Sada ću pokušati da vas vratim u vrijeme kada je naš lijepi šehar nastajao, a to je sigurno više od 550 godina unazad. Mnogo je proteklo od tada, ali neke stvari su skoro pa identične. Obrisu koje je tada našem gradu dao Isa-beg Ishaković i sada su jako vidljivi i prepoznatljivi. Isa-beg Ishaković nije bio tek pustiti sanjar, nego čovjek sa jasnom vizijom i planom za djelovanje da bi ostvario ono što želi. Završio bih jednim citatom iz vaku-fname koji je izrekao sam osnivač o Sarajevu: „Cvijet među gradovima, grad gazija i boraca.“

Armin Čelik

Udruženje za zaštitu kulturne baštine BiH

Isa-beg Ishaković

Naučna gledišta u *Zborniku* su odraz stavova autora, ne nužno Redakcije i Urednika.

KORIJENI SARAJEVA

prof. emer. Enver Imamović

Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

Sarajevo spada u red onih gradova čiji korijeni sežu u kameno doba. To pokazuju nalazi iskopani u Butmiru stari pet-šest hiljada godina, koji su pripadali naselju čiji su se stanovnici bavili obradom zemlje i uzgojem stoke. Pronađeni su ostaci ugljenisanog žita i kosti govečeta i ovaca. Krajem III i početkom II milenija uslijedili su događaji koji su na ove prostore doveli nove stanovnike porijeklom iz euro-azijskih stepa. Poznavali su i upotrebljavali metal čijem se oružju mirni starosjedioci nisu mogli suprotstaviti kamenim sjekirama, i doseljenici su ih istrijebili. Doseljenici su bili Iliri koji će se na ovim prostorima zadržati sve do kraja I milenija stare ere, odnosno do dolaska Rimljana. Porušivši naselje starosjedilaca u Butmiru, doseljeni Iliri su podigli niz naselja na uzvišenjima oko Sarajeva: na Debelom Brdu, Soukbunar, Gradini iznad Bistričkog potoka, Gradcu u dolini Koševskog potoka, itd. Stanovnici tih gradina su pripadali ratničkom plemenu Dezidijata koje je kasnije u historiji ostalo poznato po krvavim ratovima s Rimljanima. Velike promjene na području čitave Bosne, pa tako i na području današnjeg Sarajeva, desile su se koncem 1. stoljeća stare ere, kad je Rim, nakon dugotrajnih ratova, pokorio ilirska plemena i uspostavio vlast koja je trajala preko 500 godina. To je iz temelja promijenilo život ljudi na ovim prostorima. Počinju se podizati naselja gradskog tipa s vodovodnom i kanalizacionom mrežom, grade se putevi, otvaraju rudnici i dr. Dolazi do masovnog doseljavanja stranaca koje su sačinjavali vojnici, službenici, zanatlije, trgovci i drugih, dok je starosjedilačko stanovništvo živjelo u selima. Doba rimske prisutnosti na području današnjeg Sarajeva ima taj značaj što se u obližnjoj Ilidži podiže grad koji je zbog svojih ljevkovitih izvora postao nadaleko poznat i posjećivan kao banjsko lječilište. Njegovi ostaci su u dobroj mjeri otkopani. Zgrade su imale podne mozaike, zagrijavane su

centralnim grijanjem ispod poda, zidovi prostorija su bili oslikani, trg su ukrašavale statue rimskih careva, postojalo je veliko javno kupatilo (terme) i drugo, čiji su ostaci u cjelosti otkopani. Arheološki nalazi govore da je i uže jezgro današnjeg Sarajeva bilo urbanizirano. Ostaci zgrada su otkopani na potezu od Zemaljskog muzeja sve do Baščaršije, s jezgrom oko Alipašine džamije i dalje prema Miljacki, te uz Koševski potok. Današnja glavna sarajevska ulica (Titova s pravcem prema Ilidži) je, ustvari, ostatak rimske ceste. Kod Alipašine džamije je bila raskrsnica, kakav je i danas slučaj. Počev od 5. stoljeća nove ere uslijedili su događaji koji su obilježili vrijeme velikih migracionih pokreta, a koji su izmijenili sliku tadašnje Evrope. U tim događajima nestalo je Rimskog carstva, a time i antičke kulture. Plemena, koja su dolazila i prolazila Bosnom i ovim krajevima, rušila su i palila, pa je zbrisano sve što je 500 godina građeno od strane Rimljana. Na taj način nestala je i rimska Ilidža kao i naselje koje se nalazilo na području današnjeg Sarajeva. Uslijedilo je razdoblje srednjeg vijeka kada preživjeli starosjedioci počinju podizati novo, skromno naselje na mjestu današnjeg Sarajeva pod nazivom Vrhbosna, odnosno Vrhbosanje. Iskopani ostaci pokazuju da se prostiralo na prostoru između Koševskog potoka i Zemaljskog muzeja. To doznajemo iz Isa-begove vakufname u kojoj se navodi da se tu nalazi Atik-Varoš (Stara Varoš). Najstariji popis sandžaka iz 1468. godine tu spominje Eski-Trgovište (Staro trgovište), što se odnosi na naprijed spomenutu varoš Vrhbosnu, odnosno Vrhbosanje. Iskopine pokazuju da su to naselje činile skromne kuće pokrivenne slamom i daskama, okućnica je sadržavala štale, vrtove i druge gospodarske sadržaje. Ničim nije ličilo na ono naselje koje su svojevremeno podigli Rimljani. Trebalo je proći više od 800 godina da veliki državnik i neimar Isa-beg Ishaković udari temelje naselja potpuno nove fizionomije i sadržaja koji su po svemu odgovarali onima iz rimskog doba, a koji su po mnogočemu bili čak iznad njega. Takvi usponi i padovi kroz epohe karakteristika su svih starih gradova, pa tako i Sarajeva.

Ključne riječi: Sarajevo, grad, urbanizacija, stari vijek, srednji vijek

Kada su u pitanju stari gradovi, među koje spada i Sarajevo, treba razlikovati pojam postanka i tradicionalnog datuma njihovih osnivanja. Stari Rim je, naprimjer, po predanju osnovan 753. godine stare ere i taj datum je zvanično slavljen, mada su i sami Rimljani znali da je postojao i prije tog datuma. Isti je slučaj s Londonom koji je osnovan 43. godine n. e., Keln 50., Carigrad 330., Sarajevo 1462. godine itd. Svi su oni, međutim, postojali i ranije, u nekim slučajevima čak hiljadama godina. To se odnosi i na Sarajevo, jer je arheološki dokazano da njegovi korijeni vuku iz daleke prehistorije. Djelatnost Isa-bega Ishakovića, čije se ime veže za njegovo osnivanje, predstavlja tek jednu epizodu u dugoj historiji tog grada. Iskopavanja su dokazala da su do tada na mjestu današnjeg Sarajeva postojala i nestajala naselja kroz tri epohe: u prehistoriji, antici i srednjem vijeku. U nekoj od tih epoha smijenilo ih se čak nekoliko.

Ipak, godina 1462. s pravom se označava kao datum njegovog osnivanja jer su tada udareni temelji jednog sasvim novog grada, s novim imenom, novim sadržajima i potpuno drugom fizionomijom. Ono što je u tome posebno važno jeste da između tog Isa-begovog Sarajeva i današnjeg nema hijatusa, to jest prekida, jer njegov razvoj teče u kontinuitetu sve do danas. Zato se Isa-beg Ishaković s pravom uzima kao njegov osnivač, a godina 1462. kao tradicionalni datum njegovog osnivanja.

Daleki počeci

Pronađeni arheološki materijal sa šireg gradskog područja pokazuje da se ovdje čovjek prvi put naselio još u epohi mlađeg kamenog doba, a to je bilo prije 5.000 godina. U to doba ljudi su bili skromni ratari i lovci, pa im je za tu djelatnost mnogo više pružalo plodno Sarajevsko polje. U Butmiru su iskopani ostaci naselja od stotinjak kuća koje su bile dopola ukopane u zemlju, napravljene od šiblja, a potom obljepljene ilovačom. U njima su nađeni razni predmeti svakodnevne upotrebe, kao što su: kamene sjekire, kremen i noževi, vršci kopalja i strijela, igle i šila od kosti, zatim raznovrsno zemljano posuđe, glinene figurice i dr.¹

Ostaci ugljenisanog žita pokazuju da su ovi prastanovnici gajili pšenicu, ječam i leću, a od domaćih životinja ovcu, kozu, goveče i svinju. Po

¹ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976., 29 – 70.

obroncima Igmana i Trebevića lovili su divljač, a u rijeci Željeznici i Miljacki ribu. Po svemu, idealni uvjeti za život ondašnjih ljudi na području današnjeg Sarajeva.²

Krajem III i početkom II milenija uslijedili su događaji u kojima je butmirsko naselje bilo uništeno. To je doba velikih migracija koje su zahvatile širi euro-azijski prostor, što je bilo povezano s pronalaskom metala i novim načinom ratovanja. To se odrazilo i na današnje bosanskohercegovačko područje. Nosioci tih promjena su u svom naletu došli i u sarajevski kraj, kojom prilikom su uništili mirne starosjedioce koji se zavojevačima nisu mogli suprotstaviti kamenim oružjem, jer su ovi imali metalno i bili su brojniji, imali su pripitomljene konje koje neolitičari nisu poznavali, a k tome, zavojevači su bili ratničkog duha.

Ovi događaji su za historiju Sarajeva važni, jer se nakon toga, kada se vremenom situacija smirila, težište naseljavanja sa Sarajevskog polja prenosi bliže jezgri današnjeg grada. S obzirom da su se sada, u brončano doba, a to je početak II milenija stare ere, novodošli stanovnici pretežno bavili lovom i stočarstvom, svoja naselja su podizali na uzvisinama s kojih se moglo lakše braniti i bolje kontrolirati okolica. Takvih uzvisina je mnogo na padinama Trebevića pa su osnovana naselja na današnjem Soukbunaru, Zlatištu i Debelom Brdu. Sva su imala dominantan položaj nad dolinom Miljacke, a prema istoku i sjeveru imali su otvoren vidik.³

Najveće naselje iz ovog doba nalazilo se na Debelom Brdu, iznad današnje Ljubljanske ulice. Tu su iskopani brojni predmeti svakodnevne upotrebe: oruđe, oružje, nakit, keramika i dr. Prema tipologiji keramike može se zaključiti da su ti stanovnici došli sa sjevera, iz pravca današnje Slavonije. Nakon nekog vremena smijenili su ih nosioci tzv. panonske kulture. Bili su izvrsni poznavaoци tehnike lijevanja i obrade bronce, kako se to može zaključiti po nalazima kalupa za izradu oružja, oruđa i nakita.⁴

² W. Radimsk - M. Hoernes - F. Fiala, Die neolitische Station von Butmir, I, II, Wien 1898; A. Benac, u: „Kulturna istorija Bosne i Hercegovine“, Sarajevo 1966., 45 i d.

³ F. Fiala, „Predistorijski nalazi na Soukbunaru kod Sarajeva“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, II, Sarajevo 1890., 212 - 220; II (1891), 424 - 431. Isti autor: „Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva“, *GZM*. VI (1894)., 107 - 140; VII (1895), 123 - 130; VIII (1896)., 97 - 107; V. Čurčić, „Prehistoričke utvrde oko Sarajeva“, *GZM*, XX (1908)., 263 - 381.

⁴ B. Čović, u: „Kulturna istorija Bosne i Hercegovine“, Sarajevo 1967., 161.

Dolazak Ilira

Koncem II milenija stare ere ponovo dolazi do migracionih pokreta, odnosno premještanja stanovništva, koji su zahvatili i Balkanski poluotok. I ovaj put to se odrazilo na područje današnje Bosne i Hercegovine, pa tako i na sarajevski kraj. Ovo doba je za nas važno iz razloga što nam je poznato ime naroda iz tog vremena koji je naseljavao ove prostore. Bili su to Iliri sastavljeni od brojnih srodnih plemena. Pored starih naselja na Debelom Brdu, Soukbunaru i Zlatištu, podižu se nova na uzvisinama oko Sarajeva, pa tako: na Gradini iznad Bistričkog potoka, Gradini na Ravnim Bakijama (Fortici), gradini u Kokorevcu, Gradcu u dolini Koševskog potoka, zatim na Malom i Velikom Orlovcu, Obhođama i Nahorevu.⁵

Stanovnici sarajevskog kraja u ilirsko doba (I milenij stare ere) pripadali su ratničkom plemenu Dezitijata, koje je ostalo poznato u historiji po ustanku i krvavim ratovima s Rimljanima. Ustanak je zapalio čitav zapadni Balkan, a to je područje današnje Bosne i Hercegovine, Hrvatske, zapadne Srbije, i Crne Gore.

Život ilirskih stanovnika tekao je mirno, bez većih potresa, sve do sredine IV stoljeća stare ere kad su se iz zapadne Evrope pojavili ratnički Kelti koji su se sa Ilirima dugo krvili. Kako i koliko se to odrazilo na stanovnike koji su naseljavali područje današnjeg Sarajeva ne zna se, jer to razdoblje nije dovoljno istraženo.

Rimsko Sarajevo

Daleko veće promjene prouzročili su ratovi koje su Iliri vodili sa Rimljanima u II stoljeću stare ere, koji su trajali skoro dvije stotine godina. Završili su potpunim pokoravanjem svih ilirskih plemena i uspostavljanjem rimske vlasti na čitavom današnjem bosanskohercegovačkom prostoru, kao i u susjednim oblastima. To je bio događaj od prvorazrednog značaja za Ilire, jer su ih Rimljani izveli iz prethistorije i uveli u napredno razdoblje antike što je imalo dalekosežne kulturne, političke i ekonomske posljedice za čitavu zemlju, pa tako i za ondašnje stanovnike sarajevskog kraja.

I Rimljani su iskoristili strateški značaj Debelog Brda, pa su na njemu podigli svoje utvrđenje. Imalo je zadatak da bdije nad pokorenim mjesnim

⁵ A. Benac, *Sarajevo kroz arheološke spomenike*, Sarajevo 1954, 28.

stanovništvom i da osigurava prolaz koji je preko Sarajeva vodio u pravcu Romanije i istočne Bosne.⁶ Naime, preko današnjeg Sarajeva prolazila je važna rimska komunikacija koja je od mora vodila u istočnu Bosnu i tamošnje rudnike srebra, a onda dalje za srednju Evropu. Ta komunikacija je upravo bila razlog da su Rimljani na mjestu današnjeg Sarajeva osnovali svoje naselje. U prvo vrijeme to je bila samo putna stanica koja je kasnije prerasla u znatnije naselje.

Trasa te rimske ceste se u dobroj mjeri može pratiti u nekim današnjim sarajevskim ulicama. Uz manje devijacije istim pravcem vodi današnja Ilidžanska cesta, ulica Zmaja od Bosne, Titova i Bašeskijina. Od Bašćaršije magistrala se pela prema Pašinom brdu, a odatle je dalje vodila prema Mokrom, Romaniji i Drini.⁷

S obzirom da od Bašćaršije počinje uspon iza kojeg slijedi planinski teren, po rimskom sistemu cestovne organizacije, prije ulaska u takvo područje podizane su putne stanice, tzv. mansio ili mutatio, koje su sadržavale prenočište, radionice za popravak kola i kovačnicu za potkivanje konja, magacine, prometnu službu i dr. Oko takve stanice nastalo je antičko Sarajevo. Nalazilo se na području današnjeg užeg gradskoga jezgra. Imalo je sve urbane sadržaje koje je predviđao standard za rimska naselja. To su: pravilna mreža ulica (raster), vodovodna i kanalizaciona mreža, sistem centralnog grijanja, organizacija života i rada na gradski način i dr.

Ostaci naselja iz rimskog doba, čije nam ime, nažalost, nije poznato, otkriveni su u dijelu današnjeg Sarajeva koji se stere od Alipašine džamije i Higijenskog zavoda u pravcu Marindvora do Tehničke škole i Univerzitetškog kampusa. Oko Higijenskog zavoda i uz Koševski potok otkriveni su temelji zgrada, a kod Alipašine džamije ostaci keramičke peći za pečenje zemljanog posuđa.

Ostaci stambene arhitekture otkriveni su i na Marindvoru, tačnije na mjestu gdje su zgrade Skupštine, Vlade, Filozofskog fakulteta i Tehničke

⁶ F. Fiala, *GZM*, VI (1894.), 108 i 123.

⁷ E. Pašalić, *Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba*, Sabrano djelo, Sarajevo 1975., 241 - 242.; I. Bojanovski, „Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji“, III, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Godišnjak*, XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17, Sarajevo 1981., 163 - 170.

škole. Građevinski materijal bile su opeke i crijep. Na opekama sačuvao se utisnuti tvornički žig CONSTA..., CON, i NIMIXAM (obrnuto MAXIMIN).

U ruševinama nekih zgrada otkriveni su ostaci podnog mozaika, što govori o sadržaju i izgledu tih objekata. Vrijedna pažnje je opeka iz doba kasne antike (5 - 6. stoljeće n. e.), iskopana kod Filozofskog fakulteta, na kojoj je utisnut križ. To je najstariji trag kršćanstva na području grada Sarajeva i šire okoline.

Na Marindvoru su otkriveni i rimski grobovi. Prilikom gradnje tvornice duhana na tom prostoru našlo ih se desetak, zatim oko zgrade Filozofskog fakulteta i kod Univerzitetskog kampusa. Nalazili su se uz cestu koja je dolazila sa Sarajevskog polja, odnosno rimske Ilidže. Za neke grobove je utvrđeno da su iz vremena kada na Marindvoru nije još bilo naselja, pošto su nađeni ispod temelja kasnijih rimskih zgrada.⁸

Nedaleko od ovog dijela rimskog naselja nalazila se i ciglana čiji su ostaci otkriveni na lijevoj obali Miljacke, na tzv. Šatoriji, ispod Debelog Brda, to jest u današnjoj Ljubljanskoj ulici, nedaleko od Vrbanje mosta. Podmirivala je potrebe čitavog područja današnjeg Sarajevskog polja, posebno velikog gradskog centra koji se nalazio na mjestu današnje Ilidže.

Na ostalim dijelovima današnjeg Sarajeva na rimske tragove naišlo se na Baščaršiji. Odatle potječu opeke i numizmatički primjerci. Kada je prije nekoliko godina vršena obnova Husrev-begove džamije, u raskopanom haremu, ispred glavnog ulaza u džamiju, naišlo se na rimske vodovodne cijevi koje idu ispod temelja džamije.

Rimski nalazi se susreću i u Švrakinom selu, Stupu i Hrasnici. Radi se o ostacima tzv. vila rustika, to jest poljoprivrednim imanjima. U ruševinama na Stupu iskopane su poljoprivredne alatke, razna oruđa, kovački pribor, komadi željezne sirovine i drugo, sve što je bilo potrebno jednom poljoprivrednom imanju.⁹

Rimski ostaci koji su otkriveni na području jezgre današnjeg Sarajeva nisu nikada temeljito istraženi. Ono što o tome znamo uglavnom se

⁸ F. Fiala, o. c., 123.

⁹ E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960., 68 - 69.

temelji na slučajnim nalazima na koje se nailazilo tokom gradnje savremenih objekata. Ipak, povezivanjem tačaka tih nalaza, te na osnovu analize do sada otkrivenog materijala, može se konstatirati da se jezgro rimskog naselja steralo od Velikog parka i Higijenskog zavoda do Tehničke škole i Univerzitetskog kampusa, zatim od Skenderije do parka iza Druge gimnazije.

Raspored rimskih nalaza, uglavnom, prati dvije savremene gradske arterije: Titovu i Alipašinu ulicu s produžetkom ulice Hamze Hume prema Skenderiji. Ove rimske ulice predstavljaju urbani raster, to jest uličnu mrežu antičkog Sarajeva. Ilidžanska cesta s Titovom ulicom predstavlja cardus, a ulica Alipašina s produžetkom prema Skenderiji decumanus. To su u svakom rimskom gradu bile dvije glavne gradske ulice koje se sijeku pod pravim kutom i gdje se po pravilu nalazio trg (forum). U Sarajevu su se križale na današnjoj raskrsnici ispred Higijenskog zavoda i Alipašine džamije.

Kontinuitet tih rimskih komunikacija održao se sve do danas. U srednjem vijeku je Ilidžanskom cestom vodio glavni bosanski drum, a uz Koševski potok drum drugog reda koji je i u rimsko doba preko Vogošće povezivao ovo naselje s dolinom Bosne. Isa-begova vakufnama iz 1462. godine u ovom dijelu grada spominje lokalitete Nisputnicu i Međuputnicu¹⁰ što potvrđuje da su se i u srednjem vijeku koristile rimske trase, koje su pretvorene u drumove, a i u tursko doba opet u ulice, kakav je i danas slučaj.

Prošlost Sarajeva rimskog doba najuže je povezana sa Sarajevskim poljem. Njegova plodnost, obilje pitkih i ljekovitih izvora i stjecište puteva iz raznih pravaca, bili su razlog da tu Rimljani podignu veće naselje, na mjestu današnje Ilidže, koje je postalo upravno središte šireg okružja. Još veći značaj steklo je kao banjско lječilište. Reputacija njegovih sumpornih izvora bila je poznata i izvan provincije.¹¹

¹⁰ H. Šabanović, „Postanak i razvoj Sarajeva“, *Radovi*, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko - filoloških nauka, knj. 5. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1960., 79.

¹¹ E. Pašalić, *Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva*, Sabrano djelo, 200 - 225.

Srednjovjekovno Sarajevo

Život na ovim prostorima mirno je teкао stotinama godina. Stanje se počelo mijenjati od 4. st. n. e. kada su barbarska plemena počela ugrožavati rimske granice što se odrazilo i na ovaj dio Bosne. Ipak, prava katastrofa je uslijedila nešto kasnije kada su bujice tih plemena preplavile čitav Balkan, pa tako i današnju Bosnu i Hercegovinu. Na svom putu su sve rušili i palili. Na koncu su se pojavili Avari sa Slavenima tokom čije najezde su pod konac 6. i početkom 7. st. konačno nestala sva rimska naselja na području današnje Bosne i Hercegovine. Na taj način je stradalo i naselje koje se nalazilo na mjestu današnjeg Sarajeva kao i ono u Ilidži, i brojna druga po Bosni.

Kada se nakon nekog vremena situacija smirila, preživjeli starosjedioci su s novodošlim slavenskim doseljenicima sagradili kućerke pokrivene slamom i daskama na zgarištu i ruševinama nekadašnjeg rimskog grada. Ondje gdje su nekada stajale vile s trijemovima, prostorije ukrašene zidnim slikama, podnim mozaicima, zgrade zagrijavane sistemom centralnog grijanja ispod poda, naselje koje je imalo vodovodnu i kanalizacionu mrežu itd., tu su slavenski doseljenici počeli graditi kolibe od pruća i brvna, oko kojih su se nizali torovi i štale.

Iz dokumenata se zna da se to srednjovjekovno Sarajevo zvalo Vrhbosna, odnosno Vrbosanje.¹² Djelimično se nalazilo na mjestu gdje je do tada bilo rimsko naselje, a to je prostor između Koševskog potoka i potoka Sušica koji teče iza Zemaljskog muzeja. Ovo doznajemo iz Isa-begove vakufname u kojoj se navodi da se tu nalazi Atik-Varoš (Stara Varoš). Najstariji popis Bosanskog sandžaka iz 1468. godine tu spominje Eski-Trgovište (Staro Trgovište),¹³ što se, ustvari, odnosi na naprijed spomenutu varoš Vrhbosnu, odnosno Vrbosanje. Prvi gradski popis iz turskog doba tu spominje mahalalu Šejha Magribija¹⁴ čija je džamija opstala sve do danas.

Takav je bio početak srednjovjekovnog naselja na mjestu današnjeg Sarajeva, koje ni po čemu nije ličilo na ono iz rimskog doba, a ni na ono koje će 850 godina kasnije izrasti novo, a koje je podigao Isa-beg Ishaković. Turci (Osmanlije) nisu rušili ni palili, pa je naselje koje su ovdje zatekli na-

¹² H. Šabanović, o. c., 80.

¹³ H. Šabanović, o. c., 79 - 80.

¹⁴ Ibidem

stavilo život, ali postepeno i nestajalo, utapajući se u nove monumentalne gradnje i sadržaje koji su došli s novim gospodarem.

Rimsko naselje i ovo srednjovjekovno, kao i ono koje je kasnije sagrađio Isa-beg Ishaković, nisu imali ništa zajedničko s onim iz srednjeg vijeka, osim što su se nalazili na istoj lokaciji. Oni su pripadali dvama potpuno različitim svjetovima i epohama. Trebalo je proći više od 800 godina da veliki državnik i neimar Isa-beg Ishaković udari temelje naselja potpuno nove fizionomije i sadržaja koji su po svemu odgovarali onima iz rimskog doba, pa čak i po nečemu bili iznad njega. Takvi usponi i padovi kroz epohe karakteristika su svih starih gradova, pa tako i Sarajeva.

BOSANSKA KRALJEVINA I ISHAKOVIĆI

prof. emer. Enes Pelidija

Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

Prvi neposredni kontakti Osmanlija i Bosanske Kraljevine počeli su upadom akindžija 1386. godine. U narednih 77 godina osmanske oružane snage svakodnevno, u raznim povodima i prilikama, bile su prisutne na teritoriji srednjovjekovne osmanske države. Dolazili su najčešće sa teritorije Skopskog krajišta samostalno ili na poziv vodećih bosanskih ličnosti. Osim ratnog plijena, zadatak im je bio da politikom mudare pripreme teren za konačno osvajanje Bosanske Kraljevine. U tome su najvažniju ulogu imali prvi skopski krajišnik Paša Jigit-beg i njegovi nasljednici iz porodice Ishakovića – Ishak-beg, Barak i Isa-beg. Oni su na teritoriji srednjovjekovne Bosne od 1415. godine bili nezao-bilazan faktor u svim dešavanjima bosanske države, kako u unutrašnjim pitanjima, tako i u vanjskoj politici. O svim značajnijim događanjima tematski i hronološki prikazani su najznačajniji događaji. Posebno je uticaj osmanske politike došao do punog izražaja od 1448. godine kada Osmanlije na teritoriji kraljevine osnivaju vojno upravnu jedinicu Bosansko krajište koje je obuhvatalo prostor od današnjeg Sarajeva do Višegrada. Glavni vojni zapovjednik bio je Isa-beg Ishaković koji je bio na položaju Skopskog krajišta. U Isa-begovu ime Bosanskim krajištem upravljale su vojvode. Prva ličnost u tom zvanju bio je vojvoda Skender. Narednih godina sa tog prostora Osmanlije su napadale i osvajale susjedne teritorije bosanske države, kao i susjednih zemalja. Istovremeno su budno pazile na sva događanja bosanskih vladara, najmoćnijih feudalaca i feudalnih porodica, uticaja rimskih papa i Ugarske Kraljevine. Takvo stanje bilo je sve do 1463. godine. Tada sa većim vojnim snagama u Bosnu dolazi sultan Mehmed II Fatih. Tokom maja i prve polovine juna osmanska vojska osvaja veći dio Bosanske Kraljevine. Tom prilikom Osmanlije

su zarobile kralja Stjepana Tomaševića i dio bosanskog plemstva koji su pogubljeni. Na osvojenoj teritoriji formiran je Bosanski sandžak koji je bio u sastavu Rumelijskog ejaleta. U svim tim dešavanjima Isa-beg Ishaković imao je izuzetno značajnu ulogu.

U međuvremenu su Ishakovići svojim čestim prisustvom u Bosni, bili priznati i poznati u svim društvenim sredinama. Zato Dubrovčani u jednom pismu ističu da je Isa-beg Ishaković bio pravi vladar kraljevine. Vjerovatno su imali na umu da je svojim zadužbinama još 1455. godine Isa-beg bio osnivač Novog Pazara (Yeni Pazar), a 1462. godine i Sarajeva. Njegov sin Mehmed-beg, s nadimkom Čelebi, kao gospodar „Pavlovića zemlje“, na tom prostoru je svojim podignutim i uvakufljenim zadužbinama na tom prostoru osnovao dva grada: Rogaticu (Čelebi Pazar) i Sokolac. Tako je porodica Ishakovića osnovala četiri grada koji su u narednim stoljećima bili poznate urbane sredine Bosanskog sandžaka i od 1580. godine Bosanskog ejaleta.

Ključne riječi: Bosna, Bosanska Kraljevina, Ishakovići, Osmanska država, Ishak-beg, Isa-beg, bosanski kraljevi, Bosansko krajište, papa, Ugarska Kraljevina

Uvodne napomene

Od prvog upada osmanskih akindžija na prostore Bosanske Kraljevine 1386. pa do 1463. godine proteklo je 77 godina. U tom periodu bosansko-osmanski odnosi prolazili su kroz više faza. Sve su to bili promišljeni potezi osmanske vanjske politike i vojne taktike. U trenutku prvog osmansko-bosanskog kontakta 1386. godine Osmanlije su bile u fazi vojnog i političkog uspona, a Bosanska država sa kraljem Tvrtkom I Kotromanićem (1353-1391) na vrhuncu političke, vojne i ekonomske moći. Osmanlije su to znale. Zato su pojedinačnim manjim upadima u Bosnu (1386, 1388, 1391, 1394. i dr.) nagovještavali veće angažovanje u narednom periodu. Do toga dolazi već prvih godina 15. stoljeća.¹

Smatrajući da je stanje u bosanskoj državi poslije smrti kralja Tvrtka I, 10. marta 1391. godine, i čestih smjena na prijestolju u narednim godinama povoljno za vojne aktivnosti, sultan Bajazit I (1389 – 1402) odlučio je da sa većim oružanim snagama napadne Bosansku Kraljevinu. Bilo je to u skladu sa osmanskom taktikom gazijstva da buduću žrtvu vojnim napadima što više političko-vojno i ekonomski oslabe, kako bi je, kada dođe vrijeme za to, što lakše osvojili. Tako su u januaru 1398. godine na teritoriji

¹ Владимир Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд, 2018, 237, 241, 254.

bosanske države, predvođene Bajazitovim sinovima, upale veće osmanske oružane snage. Sa njima je bio vazal Stefan Lazarević. Međutim, usljed velike zime, bez većih borbi, Osmanlije su se brzo povukle. U narednim godinama, do 1402. godine, nastavljeni su normalni osmansko-bosanski odnosi.² Tako je bilo i u vrijeme interegnuma, kada je osmanska država kod Angore (Ankare) 28. jula 1402. godine od vladara centralne Azije i Perzije (Irana) doživjela vojni poraz.³ U narednim godinama (1404-1413) u Osmanskom Carstvu nastupa vrijeme interegnuma. Bajazitovi sinovi Sulejman, Isa, Mehmed i Musa međusobno su se borili za očev prijesto. Na kraju je kao pobjednik bio sultan Mehmed I (1413-1421).⁴

Istovremeno, i u Bosni je počelo javno eksponiranje bosanskih moćnih feudalnih porodica bez kojih se do 1463. godine nisu mogle donijeti nikakve značajnije unutrašnje i vanjske odluke. Savremeni izvori i mnogi medijalisti su za stanje u Bosanskoj Kraljevini od početka 15. stoljeća do propasti srednjovjekovne bosanske države 1463. godine smatrali periodom agonije, bolesti državnog vrha, vremenom nesloge, većim dijelom unutrašnje anarhije.⁵ No, prilike na terenu su se u pojedinim periodima prve polovine 15. stoljeća odvijale drugačije od pojednostavljenja takvih predodžbi. Sve je to ovisilo o bosanskim susjedima – Ugarske Kraljevine i Osmanskog Carstva.

Još dok je bio živ sultan Murat I (1362-1389), i pored vladarske sposobnosti u daljem teritorijalnom širenju Osmanskog Carstva, velike zasluge imali su i njegove poznate vojskovođe iz porodica Timurtaš, Evrenosa i Köse Mihaila. Pod njihovim zapovjedništvom osvojeni su znatni dijelovi Trakije, Makedonije i Tesalije.⁶ Teritorijalna ekspanzija nastavljena je i poslije sultanovog tragičnog kraja na Kosovu 28. 06. 1389. godine. Njegov

² Сима Ђирковић, *Историја Босне*, Београд, 1964, 184; В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 265.

³ Халил Иналџик, *Османско царство*, Превела, Милица Михаиловић, Београд, 2003, 7.

⁴ Више о томе видјети у књизи: Nedim Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971

⁵ Marko Šunjić, Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa, str. 1420 – 1463, *Historijski zbornik*, god. XIV, Zagreb, 1961., 139; Boris Nilević, Moralno stanje Bosne pred pad 1463. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990, Sarajevo, 1991, 115 – 123; Jelena Mrgić, *Severna Bosna 13 – 16. vek*, Beograd, 2008, 111; *Хисторија* I, 600, 601.

⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982, 25.

nasljednik, sultan Bajazit I (1389-1402), nastavio je očevu unutrašnju i vanjsku politiku, a time i osvajanja susjednih zemalja. Kada je sultanova vojska pod zapovjedništvom Paša Jigit-bega osvojila posjede koji su bili pod vlašću Vuka Brankovića, sultanova vojska zauzela je i Skoplje (tur. Uskub) 06. 01. 1391. godine.⁷ Po uzoru na Seldžučko Carstvo, Osmanlije su tokom 14. stoljeća uz pogranična mjesta osnivali manje vojno-teritorijalne jedinice koje su bile poznate pod imenom krajišta. Njima su zapovijedali krajiški begovi (uç bey). I osmanska država je nastala iz jednog takvog krajišta (1299). Imajući pozitivno iskustvo, Osmanlije su u anadolskom, kao i u do tada osvojenom evropskom, imali nekoliko takvih krajišta. Jedno od njih bilo je i Skopsko. Osnovano je neposredno poslije osvajanja Skoplja. Po sjedištu krajiškog bega u historiji je poznato pod imenom Skopsko krajište. Za njegovog prvog zapovjednika imenovan je Paša Jigit-beg. Sa ovog prostora su tokom prve polovine 15. stoljeća išli svi osmanski vojni pohodi na susjedne teritorije koje nisu bile pod sultanovom vlašću. To se odnosilo i na teritoriju srednjovjekovne Bosanske Kraljevine.

Kratak osvrt na bosansko-osmanske odnose do 1448. godine

Poslije nekoliko manjih osmanskih vojnih upada, prema dubrovačkim izvorima, Bosanci su već 1399. godine bili „u sporazumu s Turcima“. Zbog toga je kralj Sigismund „почетне везе између Босанаца и Турака“ gledao „prijekim okom“.⁸

Prisustvo osmanskih oružanih snaga bilo je i u prvim decenijama 15. stoljeća. Prema dubrovačkim izvorima u Bosnu 1407. godine dolazi osmanski izaslanik sa ciljem da izmiri Hrvoja Vukčića i kralja Sigismunda.⁹ Ovo nam govori da su Osmanlije za Bosnu pokazivale interesovanje i u vrijeme interegnuma. To je posebno vidljivo od 1410. godine. Kralj Ostoja (1398-1404. i 1409-1418) koji je uz pomoć krupnih bosanskih feudalaca, među kojima su veliki bosanski vojvoda Sandalj Hranić i knez Pavle Radenić, po drugi put je 1409. godine došao na bosanski prijesto uklonivši sa

⁷ *Историја Османског царства*, Приредило Робер Монтран, с француског превала Ема Миљковић – Бојанић, Београд, 2002, 53.

⁸ Момчило Спремић, Турски трибутари у XIV и XV веку, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд, 1970, 34; В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 366.

⁹ Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006, 134.

prijestolja kralja Tvrtka II (1404-1409. i 1421-1443). Ostoja se solidariše sa antiugarskom politikom svojih saveznika. Zato protivnici Ugarske i njenog kralja Sigismunda uspostavljaju još bliskije odnose sa Osmanlijama. To je i razlog da Hrvoje Vukčić, protivnik kralja Ostoje, ovog puta još otvorenije pokazuje neslaganje sa politikom bosanskog kralja. U pismu iz aprila 1410. godine, koje je uputio Splitsanima, od njih traži da kralju Ostoji oduzmu kuću jer je „veћ одавно пристао уз Турке и одметнике босанске против краљевства угарског, преблагог господина Жигисмунда.“¹⁰

Tih godina u Bosni je prisustvo Osmanlija bilo u sve većem broju.¹¹ To potvrđuje podatak iz 1411. godine. Sandalj Hranić, navedene godine, na svojim posjedima u oblasti Drine od Pive do Ustiprače, a u odbranu ove teritorije, dovodi 7.000 osmanske najamničke vojske.¹² Plaćenički osmanski odredi bili su prisutni i na posjedima kod drugih krupnih bosanskih feudalnih porodica.

Kada je princ Mehmed kod Čamurlua 5. jula 1443. godine pobijedio brata Musu, ujedinio je Osmansko Carstvo i proglasio se sultanom. U narednom periodu započeo je intenzivniju ekspanzionističku politiku na račun susjednih zemalja. Tada ponovo raste osmanski pritisak i na Bosansku Kraljevinu. Upravo u to vrijeme umire Jigit-beg – prvi skopski krajišnik. Na njegovo mjesto sultan imenuje Ishak-bega Ishakovića, Jigit-begovog posinka.

U Bosni je herceg Hrvoje Vukčić prvih decenija 15. stoljeća bio u sukobu sa ugarskim kraljem Sigismundom i zato se bojao da ugarska vojska ne osvoji njegove posjede. U cilju da ih sačuva, herceg se za pomoć obraća novom skopskom krajišniku. Zbog toga maja 1414. godine sa velikim vojnim snagama u Bosnu dolazi Ishak-beg, a osmanska vojska naredne 1415. godine. Od tada je osmanska država još više uvučena u rješavanje bosanskih unutrašnjih prilika. To primjećuju i Dubrovčani. U jednom pismu pišu ugarskom kralju da je cela Bosna sa svim krajevima (omne contacte) podložna Turcima u plaćanju tributa. Još u martu 1415. godi-

¹⁰ Михаило Динић, Босанска феудална држава од XII – XV века, *Историја народа Југославије*, I, Београд, 1953, 548, 549.

¹¹ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 180.

¹² Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш, Зограф, 2005, 287; Hazim Šabanović, Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 7, Sarajevo, 1955, 39.

ne u Bosansku Kraljevinu dolazi Zeka Melek sa većim vojnim snagama. Njegovi odredi iz Bosne napadaju više dalmatinskih mjesta i dolaze do Šibenika. Istim putem preko Krajine vraćaju se na polazne položaje i sa bogatim ratnim plijenom odlaze u Skoplje. Međutim, u Bosni i dalje ostaju osmanske veće vojne snage. Oni su kao plaćenici bili u službi hercega Stjepana, te sa hercegovom vojskom augusta 1415. godine u dolini Lašve nanose Ugrima veliki vojni poraz. U historiji je ovaj boj poznat kao Dobojaska bitka. Time je uticaj Ugarske Kraljevine u Bosni bio za duže vrijeme potisnut. Neposredno iza pobjede, u Bosni dolazi do pomirenja kralja i krupnih bosanskih feudalnih porodica. U jednom dokumentu iz toga vremena piše: "Sva je Bosna jednodušno protiv Mađara. Sandalj se izmirio sa Hrvojem, sultan je za kralja Bosne potvrdio Ostoju. Mađari su potpuno izgubili Bosnu." Ovaj citat je iz pisma zarobljenog ugarskog vojskovođe Ivana Moravića nekom splitskom trgovcu pisanom augusta 1415. godine. U narednom periodu osmanski uticaj u Bosni bio je sve veći. U referatu sam naveo više događaja kada Osmanlije sa Ishak-begom i drugim vojskovođama sa teritorije Skopskog krajišta dolaze u Bosnu raznim povodima. Jedan od Ishak-begovih dolazaka na teritoriju Bosanske Kraljevine bio je 1432. godine u vrijeme Konavolskog rata između Republike sv. Vlaha i porodice Pavlovića (1430 – 1432). U taj rat su se umiješale i Osmanlije. Zato u martu 1432. godine sa 3.000 vojnika u Bosnu dolazi Ishak-beg. U borbi na strani Pavlovića, osmanski odredi su tom prilikom došli i do bogatog ratnog plijena. Sa prostora Skopskog krajišta u Bosnu dolaze Osmanlije 1434., 1435. i 1438/9. godine. Posebno je veliki upad osmanskih odreda bio pod zapovjedništvom najstarijeg Ishak-begovog sina vojvode Baraka. On je u prvim mjesecima 1439. godine sa odredima prodro sve do Jajca.

Kada su Osmanlije osvojile Srpsku despotovinu i formirale Smederevski sandžak 1439. godine za prvog sandžak-bega sultan Murat II (1421-1451) imenovao je Ishak-bega Ishakovića. Po sultanovoj odluci, za novog zapovjednika Skopskog krajišta imenovao je vojvodu Baraka. No, zbog Barakove iznenadne smrti na to mjesto dolazi njegov mlađi brat Isa-beg. On će tu, sa kraćim prekidom (1443-1444), ostati do 1464. godine. Godine 1443. umro je kralj Tvrtko II. Na bosanski prijesto došao je novi bosanski vladar Stjepan Tomaš (1443-1461). On je u granicama datih okolnosti pokušavao da sačuva državu i ima korektan odnos sa susjedima iako mu vanjska dešavanja nisu išla naruku. Već u prvim godinama njegove vlada-

vine dolazi do vjerskih promjena. Kralj, članovi njegove porodice, feudalci i podanici u najvećem broju napuštaju učenje Crkve bosanske i prelaze na katoličanstvo. Tu promjenu prate Osmanlije. U martu 1448. godine u Bosnu sa vojskom ponovo dolazi Isa-beg. U naredne tri godine, do 1451. osvaja teritoriju današnjeg Sarajeva sa širom okolinom i uspostavlja Bosansko krajište. Njegova teritorija bila je podređena Skopskom krajištu. Zbog toga je u ime Isa-bega u Bosni osmanskim oružanim snagama zapovijedao ličnost u zvanju vojvode. U dokumentu datiranom od 24. novembra 1455. godine kao vojvoda u Bosanskom krajištu spominje se Skender-beg. Bosansko krajište kao vojno-upravna jedinica ostaje sve do Fatihovog dolaska u Bosnu 1463. godine.

U međuvremenu, uticaj osmanske države na Bosansku Kraljevinu bio je veliki. Kao dobri poznavaoци bosanskih prilika, Dubrovčani 1457. godine Isa-bega smatraju pravim gospodarem Bosne. Takvo mišljenje nije bilo slučajno. Zbog svih dešavanja tokom 60-ih godina u bosanskoj državi ova konstatacija je tačna. Na ovom mjestu u radu su navedeni svi poznati događaji, te politika kralja i krupnih feudalaca i međusobnim odnosima, jačanju uticaja katoličke crkve i odnosa Bosne sa susjedima.

Zbog približavanja Bosanske Kraljevine Budimu i Rimu, pritisak osmanske države postaje još veći. To se vidi i u činjenici da Isa-beg tokom 1458. godine osvaja poznata rudarska mjesta Kreševo i Fojnicu, a zatim Višegrad i dio posjeda koji su pripadali porodici Pavlovića. Dalja teritorijalna širenja nastavlja i u narednim godinama kada Osmanlije zauzimaju Zvornik, Srebrenicu, Kušlat, Šubin, Soko i Usoru.

U takvim okolnostima maja 1463. godine sa većim vojnim snagama na teritoriju Bosanske Kraljevine dolazi sultan Mehmed II Fatih koji tokom maja i do sredine juna iste godine osvaja znatan dio srednjovjekovne bosanske države. Sa prestankom rada Sabora i ubistvom kralja Stjepana Tomaševića (1461-1463) nestaje sa historijske scene kao država. Bosna i Hercegovina svoju državnost obnovit će 480 godina kasnije u Mrkonjić Gradu 25. novembra 1943., a samostalnost i međunarodno priznanje dobit će 6. aprila 1992. godine.

Što se tiče porodice Ishaković, ona je tokom cijelog 15. stoljeća u historiji srednjovjekovne Bosne imala izuzetno značajnu ulogu. Njeni najistaknutiji članovi: Ishak-beg, Barak, Isa-beg kao zapovjednici Skopskog

krajišta, te Isa-begov sin Mehmed-beg Čelebi nisu bili samo istaknute osmanske ličnosti koji su osvajali teritorije susjednih zemalja, pa i Bosanske Kraljevine, nego i ličnosti koje su iz svojih ličnih materijalnih sredstava podizali brojne sakralne i profane objekte. U Bosni je po tome najpoznatiji Isa-beg, koji od 1464. godine je bio i drugi po redu bosanski sandžak-beg, a prije toga svojim zadužbinama smatra se utemeljiteljem Novog Pazara i Sarajeva, uz brojne druge objekte u Skoplju i drugim mjestima. Posebno je interesantan Isa-begov mlađi sin Mehmed-beg Čelebi, koji je i sam u osmanskoj državi obavljao više značajnih dužnosti, a svojim vakufskim dobrima u Bosni osnovao dva nova grada: današnju Rogaticu (Čelebi Pazar) i Sokolac. Iz tog razloga, porodica Ishaković je ostala u sjećanju čiji su članovi svojim vakufima osnovali nova četiri urbana mjesta, a naredne generacije sve do sada čuvaju uspomene na njihova dobra djela.

Prve dvije decenije 15. stoljeća uticaj Ugarske Kraljevine na unutrašnje bosanske prilike bio je i dalje dominantan. Još od jesenjih mjeseci 1408. godine kada je kralj Sigismund sa većim vojnim snagama upao u Bosnu, te napao i porušio nekoliko gradova, oštrim mjerama natjerao je bosansku vlastelu, prije svega Hrvoja Vukčića, Sandalja Hranića i Pavla Radenovića na poslušnost i pokornost. Nezadovoljan unutrašnjim odnosima, posebno sa kraljem Ostojem, Sigismund je 1410. godine, po drugi put, sa vojskom došao na teritoriju Bosanske Kraljevine. Ovog puta Ugri zauzimaju više gradova u kojima po povlačenju ostavljaju manje vojne posade. Istovremeno je kralj Sigismund Usoru i Soli stavio pod neposrednu ugarsku vlast, a Srebrenicu sa okolinom predao despotu Stefanu Lazareviću. Smatrajući da je u do tada nesigurnoj Bosni učvrstio svoju vlast i autoritet, vratio se u Budim. Optužio ga je da tajno saraduje sa Osmanlijama. Sigismund 17. jula 1413. godine piše Dubrovačkoj Republici: ...I sad opet iznova nastoji dovesti Turke i čete drugih barbarskih naroda, kako sam obznanio iz vjerodostojnog izvještaja i također glavom se osvjedočio, pošto su zarobili nekog službenika njegova i u njega našli pismo Hrvojevo, kojim je pozivao Turke da provale u naša kraljevstva...¹³ No, već tada ugarski kralj je postao otvoreni protivnik najvećeg bosanskog feudalca Hrvoja Vukčića. Čak mu je oduzeo Brač i Hvar, a 1413. godine nagovara i dalmatinske gradove da se odmetnu ispod vlasti ovog bosanskog velmože. Također je Sansku župu

¹³ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, knjiga treća, Nakladni zavod MH, Zagreb 1975, 81.

predao knezovima Babonićima Blagajskim. Sve je to uticalo da se skoro svi bosanski velikaši sa kraljem Ostojom obrate za pomoć Osmanlijama.¹⁴

Bilo je to vrijeme kada je novi osmanski sultan Mehmed I (1413-1421) ujedinio Carstvo. U dolasku ovog sultana učešće je imao i vojvoda Sandalj Hranić. On je kao zet srpskog despota Stefana Lazarevića, ali u to vrijeme (1413) i kao ugarski vazal bio uvučen u ratovanje protiv princa Muse koji je 1410/11. godine pobijedio i ubio brata princa Sulejmana, te postao gospodar evropskog dijela Carstva. Čak je početkom 1413. godine napao i teritoriju Despotovine. Sve je to uticalo da se despot Stefan Lazarević približi Musinom bratu princu Mehmedu, koji je imao vlast nad anadolskim dijelom osmanske države. To je i razlog da se u bici prinčeva Mehmeda i Muse, kod Čamurlu* 5. jula 1413. godine stavi na stranu princa Mehmeda. Zajedno sa srpskim despotom na strani princa Mehmeda borio se i vojvoda Sandalj.¹⁵ To je bio i razlog da su mu Dubrovčani pisali: „...како се је господство Ти храбро и племенито понело при господину деспоту и цару турском.“¹⁶ I to je doprinijelo većem bosansko-osmanskom približavanju u narednom periodu. Tada ponovo raste osmanski pritisak na Bosansku Kraljevinu. Jačanje moći pojedinih krupnih bosanskih feudalaца odgovaralo je osmanskoj politici. Upravo zahvaljujući tome, Osmanlije jačaju svoje prisustvo na ovim prostorima. U tome su im išle naruku i mnoge unutrašnje i vanjske okolnosti.

Godine 1413. ugarski kralj Sigismund proglasio je hercega Hrvoja Vukčića odmetnikom, te naredio ugarskim velmožama, ali i Sandalju Hraniću da ga napadnu. Iako je pokušao da povрати kraljevo povjerenje, pa čak i da se približi Mletačkoj Republici, Hrvoje Vukčić u tome nije uspio. Jedini saveznik mu je bio novi skopski krajišnik Ishak-beg Ishaković, koji je na to mjesto naslijedio Paša Jigit-bega. Na hercegov poziv, skopski krajišnik sa vojnim snagama u maju 1414. godine dolazi u Bosnu. Sa njim dolazi i

¹⁴ Ante Babić, Srednjovjekovna bosanska država, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Enciklopedija Jugoslavije, Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, 76; M. Imamović, *Historija*, 72; B. Nilević, Proces formiranja srednjovjekovne bosanske države, 76; M. Динић, Босанска феудална држава, 548, 549.

* mjesto u blizini Samokova, odnosno 50 km južno od Sofije

¹⁵ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971, 506; С. Ђирковић, *Историја*, 240, 241.

¹⁶ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 241.

bivši kralj Tvtko II Tvrtković. Vjerovatno je to bilo po želji Hrvoja Vukčića kako bi na ovaj način potisnuo kralja Ostoju. Bivši, ali i budući bosanski kralj Tvtko II je u to vrijeme držao jedan dio Bosne, čuvan i od Osmanlija. Vremenom je širio krug svojih pristalica. Među istaknutijim ličnostima i feudalnim porodicama koji su mu se pridružili bio je Pavle Radenović. Sve je to dalo povoda za novi osmanski upad u Bosnu marta 1415. godine.¹⁷ Upravo je herceg Hrvoje ovoga puta najozbiljnije uvukao Osmanlije u unutrašnje bosanske prilike. Osmanski odredi predvođeni Ishak-begom Ishakovićem su narednih mjeseci bili prema Dubočcu, drugi preko sjeverozapadne Bosne u Zagreba, a treći dolinom Vrbasa do Uskoplja.¹⁸ Sa velikim ratnim plijenom osmanska četovanja se smanjuju od augusta iste godine. No, to ne znači i napuštanje teritorije srednjovjekovne bosanske države. Naprotiv, to se vidi i iz jednog pisma kojeg Dubrovčani šalju kralju Sigismundu. U pismu navode da je cela Bosna, sa svim krajevima (omne contrate) podložna Turcima u plaćanju tributa. Sa kraćim prekidima Bosna će Osmanlijama plaćati godišnji tribut sve do 1463. godine.¹⁹ U jednom pismu od 14. augusta 1414. godine, Dubrovčani su izvijestili ugarsku kraljicu Barbaru да су се Турци с пленом повукли у Босну, али да плен шаљу кући, док они остају у босанским крајевима.²⁰ Na osnovu dubrovačkih pisama kralju Sigismundu, može se vidjeti da je upravo u to vrijeme ugarski vladar odabrao Bosnu kao poligon vojnog sučeljavanja s Turcima.²¹

Potiskivanje ugarskog i jačanje osmanskog uticaja na srednjovjekovnu bosansku državu dolazi do punog izražaja od 1415. godine. Tokom marta navedene godine u Bosnu ponovo dolaze osmanske vojne snage pod zapovjedništvom Zeke Meleka (Zecho Melech). No, oni se ne zadržavaju

¹⁷ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 242; V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 87.

¹⁸ Pejo Ćošković, *Susret sa zagubljenom poviješću, Područje Bosanske Gradiške u razvijenoj srednjem vijeku*, Vikarijat Banjalučke biskupije, Zagreb 2001, 81.

¹⁹ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 169, 170, 178; B. Nilević, „Proces formiranja srednjovjekovne bosanske države“, 76, 77; H. Šabanović, „Pitanje turske vlasti u Bosni“, 39.

²⁰ Јелена Мрѓић, *Северна Босна 13-16. век*, Историјски институт, Београд 2008, 107.

²¹ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 242, 243; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 178.

na teritoriji srednjovjekovne Bosne. Ovoga puta preko Krajine i Omiša prodiru do Šibenika. Poslije uobičajenog napada na stanovništvo mjesta kroz koja su prolazili, dolaze do ratnog plijena i potrebnih informacija za naredne vojne pohode. Tih dana Dubrovnik i Ston su bili puni izbjeglica. Ovi osmanski vojni odredi ostaju na teritoriji Bosne u naredna tri mjeseca. Na polazne položaje u Skopsko krajište vraćaju se 16. juna 1415. godine.²²

Međutim, u to vrijeme su u Bosni i dalje prisutne veće osmanske vojne snage. Upravo su one 10. augusta iste godine u dolini Lašve, boreći se na strani hercega Hrvoja Vukčića, nanijele ugarskoj vojsci veliki vojni poraz. U historiji je ovaj boj poznat pod imenom kao „Dobojska bitka“. Pored velikog broja poraženih protivnika i bogatog ratnog plijena Osmanlije su zarobile i više ugarskih barona. Među njima bili su: usorski vojvoda Ivan Gorjanski, slavonski ban Pavle Čupor, bivši mačvanski ban Ivan Morović, Martin Derža od Serdahela, Petar „Herlinković“ i Radislav Titušević. Za njihovo puštanje na slobodu osmanska strana tražila je visok otkup u iznosu od 65.000 zlatnih forinti. U njihovom oslobađanju je učestvovalo više istaknutih ličnosti. Među njima bio je i osmanski vazal despot Stefan Lazarević. Ujesen iste godine nova mobilizirana ugarska vojska krenula je „у рат против Турака у Босни.“ Ovoga puta glavni vojni zapovjednici ugarske vojske bili su: Pipo od Ozore, Pavle Ezdegere i Petar Pereni. U neposrednoj bici 6. oktobra 1415. godine Ugri su od Osmanlija na tlu Bosne doživjeli novi poraz.²³ Time je uticaj Ugarske Kraljevine koja je pokazivala pretenzije prema bosanskoj državi potisnut.

Sve to je uticalo i na kralja Ostoju da prema kralju Sigismundu (1387-1437) izmijeni stav. U drugoj polovini augusta 1415. godine održan je „stanak“ gdje je došlo do pomirenja krupnih feudalaca i feudalnih porodica. U jednom savremenom dokumentu, između ostalog, piše: „Сва је Босна једнодушно против Мађара. Сандаљ се измирио са Хрвојем, султан је за краља Босне потврдио Остоју. Мађари су потпуно изгубили Босну“ – navodi se u izjavi zarobljenog ugarskog vojskovođe Ivana Moro-

²² V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 89; B. Ђоровић, *Историја Срба*, 291; J. Мргић, Северна Босна, 107, 108.

²³ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 90, 91, 100; B. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 416; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Слио, Београд, 2002, 134; J. Мргић, „Северна Босна“, 108, 109, 110.

vića nekom splitskom trgovcu 1. augusta 1415. godine.²⁴

Narednih godina uticaj osmanske države postaje još veći. Sa slabljenjem centralne vlasti i daljem jačanju bosanskih lokalnih feudalnih porodica, Osmanlije su sve više prisutne na teritoriji Kraljevine Bosne.²⁵ Povod za jačanje osmanskog prisustva davale su vodeće bosanske ličnosti koje su bile u čestim međusobnim sukobima. Kada je u drugoj polovini augusta 1415. godine na Sutjesci ubijen Pavle Radenović od ljudi koji su bili u službi Sandalja Hranića, Pavlovi sinovi Petar i Radoslav pozivaju osmanske odrede da im pomognu u borbi protiv Sandalja. Tako nastaje novo poglavlje međusobnih sukoba bosanske vlastele u kome su jedini dobitnici Osmanlije. Oni koji bi raskinuli savezništvo sa osmanskom stranom bili bi kažnjeni.

Tokom 1416. godine osmanski odredi na teritoriji srednjovjekovne Bosne su ponovo aktivni. Uporedo sa osmanskom vojnom aktivnosti, u Bosni je tokom 1416. godine došlo do novih međusobnih vojnih aktivnosti istaknutijih feudalaca i feudalnih porodica. Sve je to bilo dobro poznato Dubrovčanima. U pismu od 16. oktobra iste godine Dubrovčani pišu ugarskoj kraljici Barbari da je Bosna posve razasuta i da vlasetala njezina rade na međusobnu propast svoju – Bosnam destructam esse penitus, et barones ipsos intra se exterminum maximum preparare.²⁶ Na poziv Pavlovih sinova Petra i Radoslava, Osmanlije napadaju i pustoše teritoriju koja je pripadala Sandalju Hraniću. Po prvi put ozbiljnije osmanski odredi još u decembru 1415. godine dolaze u blizini granice Dubrovačke Republike i napadaju njene podanike. U samom Dubrovniku ispred osmanskih četa 1416. godine sklonio se veliki broj izbjeglica, koji su pobjegli od стрпaxа турскор. Istovremeno su zajedno sa osmanskim i bosanski odredi upadali na teritoriju Ugarske Kraljevine i pljačkali Sigismundove podanike. Zbog nove pobune šejha Bedreddina, sultan Mehmed I (1413-1421) je krajem 1416. godine iz Bosne povukao osmanske oružane snage koje su trebale

²⁴ Dr. Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 1981, 71, 72; М. Динић, „Босанска феудална држава“, 551; Н. Šabanović, Pitanje turske vlasti u Bosni, 39; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 198, 199.

²⁵ Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 1981; Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti, (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*, Synopsis, Sarajevo 2006, Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.

²⁶ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 118.

da se angažuju protiv ustanika na pobunjenim prostorima. O tome pišu 25. decembra 1416. godine Dubrovčani ugarskom kralju Sigismundu. No, kako je ustanak šejha Bedreddina brzo ugušen, upadi osmanskih odreda na teritorije Bosne i Ugarske nastavljaju se i naredne 1417. godine.²⁷

Na vijest da je najvjerojatnije septembra 1418. godine umro kralj Ostoja, krajem istog mjeseca u Bosnu ponovo dolaze osmanske oružane snage. Ovoga puta one, kao pomoć Sandalju Hraniću, napadaju posjede Pavlovića. Po dolasku osmanskih odreda Sandalj je priznao vrhovnu vlast sultana Mehmeda I (1413-1421).²⁸ Zahvaljujući Osmanlijama, Sandalj je sačuvao svoje posjede, a narednih mjeseci je čak vratio svoju polovinu Konauala. U međuvremenu, uz pomoć Pavlovića i dijela vlastele za bosanskog kralja izabran je Ostojin sin Stjepan (1418-1421).²⁹

Kada 1420. godine Petar Pavlović „iznevjeri caru sultanu“, iste godine ga je napao i pogubio skopski krajišnik Ishak-beg Ishaković. Vidjevši kako mu je prošao brat, Radoslav Pavlović nije ni pokušao da osveti bratovu smrt. Čak je u oktobru iste godine, najvjerojatnije posredstvom kralja Tvrtka II i Osmanlija, došlo do izmirenja Radoslava Pavlovića i Sandalja Hranića. Sve do smrti 1441. godine Radoslav Pavlović plaćao je osmanskom sultanu godišnji tribut. I vojvoda Sandalj Hranić je od 1415. do svoje smrti 1435. godine smatran odanim sultanovim vazalom.³⁰

Osmanlije se u Bosni sve više ponašaju kao pravi gospodari. Oni se ne zadovoljavaju da osmanski odredi uz određene novčane nadoknade rатуju za račun pojedinih krupnih bosanskih feudalaca. Vremenom, sami, bez pitanja i odobrenja bosanskih vlasti, dolaze na teritoriju kraljevine i sve više se počinju miješati čak i u dinastička pitanja. Kada je septembra 1418. godine umro kralj Ostoja, i uz pomoć Osmanlija, naslijedio ga je sin Stjepan Ostojić (1418-1421), ugled novog bosanskog vladara je opao. Tu situaciju koriste Osmanlije. Skopski krajišnik Ishak-beg Ishaković na poziv Sandalja Hranića ponovo sa odredima dolazi na teritoriju Bosanske Kraljevine 1420. godine. Zajedno sa njim dolazi i bivši bosanski kralj

²⁷ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 118; С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 244, 245; J. Мргић, *Северна Босна*, 111.

²⁸ Б. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 420.

²⁹ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 246.

³⁰ В. Нилевић, „Процес формирања средњовјековне босанске државе“, 77; Е. Куртовић, *Велики војвода босански*, 237.

Tvrtko II koji se nameće za protukralja. Iste 1420. godine uz osmansku i podršku bosanske vlastele koja ga podržava na „stanku“ potiskuje kralja Stjepana Ostojića, koji se narednih nekoliko mjeseci bori za prijesto. U takvoj situaciji Tvrtko II je, uz pomoć vojvode Sandalja Hranića, te drugih feudalaca i Osmanlija, po drugi put u Bosni došao na prijesto i zvanično mu je vraćena kruna u augustu 1421. godine.³¹

Zbog smrti sultana Mehmeda I juna 1421. godine i unutrašnjih nemira koji su nastali na teritoriji osmanske države, novom osmanskom vladaru Muratu II (1421-1451) bile su potrebne veće vojne snage za uspostavljanje reda i zakonitosti u pobunjeničkim krajevima. Iz tog razloga su povučeni osmanski odredi i iz Bosne.³² To je uticalo da u narednim godinama nema većih osmanskih vojnih snaga na teritoriji Bosanske Kraljevine. No, to ne znači i potpunu osmansku nezainteresiranost za Bosnu. Naprotiv.

Kada je Murat II učvrstio vlast, dolazak osmanskih odreda je nastavljen kao i prethodnih godina. Jedan od razloga je bio približavanje kralja Tvrtka II Ugarskoj Kraljevini. Prvi konkretni potezi u cilju približavanja Ugarske i Bosne zabilježeni su još 1422. godine. Posebno to dolazi do izražaja u narednim godinama. Kralj Sigismund je još 1424. godine planirao jedan novi rat protiv Osmanlija. Zbog toga je i računao na bosansku pomoć. Vjerovatno, saznajući za to, skopski krajišnik Ishak-beg Ishaković je sa odredima prvih mjeseci 1424. godine ponovo upao u Bosnu. Glavni udar izvršio je na kraljeve posjede. I u ovom pohodu došao je do bogatog ratnog plijena. O svemu tome Dubrovčani su pisali kralju Sigismundu 27. aprila 1424. godine.³³ I pored svega, kralj Tvrtko II je i u takvoj situaciji nastavio kao i njegovi prethodnici Osmanlijama plaćati godišnji tribut. Istovremeno se vojvoda Sandalj Hranić povezoao sa pretendentom na osmanski prijesto „lažnim Mustafom“ koji je ratovao protiv sultana Murata II i

³¹ P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 79, 81, 82; В. Ђоровић, *Историја Срба*, 293; J. Мргић, *Северна Босна*, 112.

³² P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 82; P. Мантран, „Историја Османског царства“, 75, 76.

³³ Šime Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga slavenstva i Mletačke republike*. VII, JAZU, Zagreb 1877, 274-275; V. Klarić, *Povijest Hrvata*, 131; В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 431.

planirao da i od njega zatraži potvrdu svojih zemalja.³⁴

Tih godina sve tadašnje diplomatske ugarsko-bosanske kontakte Osmanlije i njihovi saveznici su pažljivo pratili. Razlog za pojačanu pažnju sa osmanske strane bio je da od početka 1425. godine dolazi do približavanja kralja Tvrtka II i ugarskog kralja Sigismunda.³⁵ Zbog toga, krajem 1425. godine dolazi do povećanog osmanskog prisustva u Bosni. Od kraja proljeća do augusta 1426. godine na teritoriji kraljevine bilo je oko 4.000 osmanskih vojnika predvođenih skopskim krajišnikom Ishak-begom Ishakovićem. Ovoga puta Osmanlije su napale više mjesta. Posebno je stradala Usora koja je pripadala vlastelinskoj porodici Zlatanovića. Tom prilikom Osmanlije su zaposjele i neke bosanske klance. U cilju spašavanja prijestolja, Tvrtko II je prihvatio da osmanskome sultanu plaća godišnji danak u iznosu od 25.000 dukata.³⁶ Poslije osmanske vojne akcije, u narednih šest godina, nije zabilježeno veće osmansko prisustvo na teritoriji bosanske države.³⁷

U međuvremenu je kralj Tvrtko II, ženidbom Dorotejom, kćerkom bana Ivana Gorjanskog, koja je bila rođaka kralja Sigismunda, poslije pune decenije ponovo se približio Ugarskoj Kraljevini. No, to nije dovelo u pitanje osmanski uticaj u Bosni. I dalje je bosanski vladar nastavio sa plaćanjem godišnjeg danka osmanskome sultanu. Vjerovatno da je i to bio razlog da sultan Murat II tokom 1427. i 1428. godine nije reagirao na bosansko približavanje Ugarskoj. Верност турском султану је била претежнија и кад би се десило да се суочавају султан и угарски краљ са својим вазалима, босански обласни господари су се рачунали у турске људе.³⁸ Bez obzira na pokušaje što čvršćeg približavanja Ugarskoj Kralje-

³⁴ Халил Иналцик, *Османско царство, класично доба 1300 – 1600*, превела Милица Михаиловић, Београд, 2003, 30; Никола Ватен, Успон Османлија (1362-1451), у књизи: *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, с француског превела Ема Миљковић – Бојанић, Београд, 2002, 76; Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Preveo Nenad Moacanin, Zagreb, 1992, 39; С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 256; Р. Живковић, *Tvrtko II Tvrtković*, 111.

³⁵ Е. Куртовић, *Veliki vojvoda bosanski*, 257.

³⁶ М. Динић, *Босанска средњовјековна држава*, 553; С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 259.

³⁷ Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Хранић Косача*, 257; Р. Живковић, *Tvrtko II Tvrtković*, 114; Н. Šabanović, *Pitanje turske vlasti*, 40.

³⁸ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 261.

vini, Tvrtko II je bio redovni sultanov haračar. To se vidi i iz podataka da je 1. novembra 1428. godine od Dubrovčana tražio da mu posude novac radi isplate danka sultanu.³⁹ Od 1436. do smrti 1443. godine redovno je Muratu II slao godišnji danak u iznosu od 25.000 dukata.⁴⁰

Novi povod za dolazak većih osmanskih vojnih snaga u Bosnu na čelu sa Ishak-begom bio je Konavoski rat koji se vodio između vojvode Radoslava Pavlovića i Republike sv. Vlahu. Rat se vodio od 1430. do 1432. godine. Dubrovačka vlada je u ovom ratu zatražila od Sandalja Hranića da joj se pridruži. U vojvodinom odgovoru Dubrovčanima, Sandalj je tražio 4.000 dukata koji su mu navodno bili potrebni da tim novcem od Porte dobije saglasnost za savezništvo. Tokom međusobnog ratovanja Dubrovčani su porazili Pavloviće koji su ostali bez Trebinja s Lugom, te za novac kupili jedan dio Konavala.⁴¹ U svemu tome najbolje je prošao vojvoda Sandalj koji je sve vrijeme bio u savezništvu sa Osmanlijama. To se vidi i iz primjera kada Sandalj Hranić u jednoj povelji ističe da je od Pavlovića dobio dio Konavala „милошћу и даром божијим и великога султана Мехмед-бега.“⁴²

Od ratnih pustošenja nisu bili pošteđeni ni drugi dijelovi srednjovjekovne bosanske države. Naime, u martu 1432. godine u Bosnu sa 3.000 ratnika dolazi Ishak-beg. I ovoga puta napada i plijeni više mjesta, kako po Bosni, tako i na teritoriji susjedne Hrvatske. Prisustvo osmanskih odreda na teritoriji Bosanske Kraljevine bilo je tokom 1434., 1435., te 1438-39. godine.⁴³ Posebno je veliki upad u Bosnu bio zabilježen u januaru 1439. godine. Tada su osmanski odredi pod zapovjedništvom vojvode Baraka, najstarijeg sina Isa-bega Ishakovića, prodrli sve do Jajca. U tom ratovanju zarobljeno je više napadača. To nije bilo slučajno. Naime, 1439. godine Srpska despotovina je po prvi put osvojena od Osmanlija. To je ozvaničeno zauzimanjem Smedereva 27. augusta 1439. godine. Na njenom te-

³⁹ Десанка Ковачевић, Прилог питању босанско-турских односа, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, год. IX/1960, Сарајево 1961, 258-263.

⁴⁰ М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 36.

⁴¹ Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 285-325; С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 158; М. Динић, *Босанска средњовјековна држава*, 552, 553.

⁴² М. Динић, *Босанска средњовјековна држава*, 552.

⁴³ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak*, 27, 28, i s t i; Pitanje turske vlasti, 40, 41; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 158; P. Čošković, *Susret sa zagubljenom poviješću*, 86.

ritoriju formiran je Smederevski sandžak. U sastav ove novoformirane upravno-vojne jedinice po prvi put pod sultanovu vlast ušao je dio istočne Bosne i Podrinja – Srebrenica, Zvornik, Teočak i Tišnica. Ova mjesta ostala su pod sultanovom vlašću do 1443. godine.⁴⁴ Poslije formiranja Smederevskog sandžaka, sultan Mehmed II imenovao je za njegovog prvog sandžak-bega Isa-bega Ishakovića koji je od 1414. do 1439. godine obavljao dužnost zapovjednika Skopskog krajišta. U Skoplju ga zamjenjuje najstariji sin Barak. No, zbog Barakove iznenadne smrti za novog skopskog krajišnika dolazi njegov mlađi brat Isa. Na toj dužnosti, sa kraćim prekidom (1443-1444) ostao je do 1464. godine.⁴⁵

I dalje se Osmanlije u Bosni ponašaju kao pravi gospodari. To se vidi i iz primjera da kao posrednici u junu 1439. godine uspostavljaju mir između do tada zavađenih Kosača i Pavlovića.⁴⁶ Sljedeće, 1440. godine Stjepan Vukčić Kosača sa velikim vojnim snagama krenuo je u osvajanje primorskih krajeva od Omiša, pa sve do Bara i Ulcinja. Iste godine osvaja i Trebinje, kojeg je prije toga Radoslav Pavlović nudio Dubrovčanima. Svoju vojnu aktivnost Stjepan je pravdao zahtjevom Osmanlija. Već u martu 1440. godine je od sultana Murata II dobio saglasnost za sve primorske posjede koje je u međuvremenu osvojio od Pavlovića.⁴⁷ Dvije godine kasnije (1442), sultan Murat II daje Dubrovčanima dozvolu o slobodnoj trgovini na svim teritorijama koje su pod njegovom vlašću. Tom prilikom navodi i Bosnu.⁴⁸ I ovi primjeri pokazuju koliko su Osmanlije bile prisutne u Bosni i predstavljale važan faktor u međubosanskim odnosima. Jednom riječju, već tada su se ponašale kao njeni pravi gospodari.

⁴⁴ V. Klarić, *Povijest Hrvata*, 190; J. Мррић, *Северна Босна*, 123, 124.

⁴⁵ Behija Zlatar, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978, 92, 93.

⁴⁶ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 271.

⁴⁷ Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић – Косача и његово доба*, САНУ, Посебна издања, књ. СССИ, XXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, „Научно дело“, Београд 1964, 45.

⁴⁸ А. Babić, *Srednjovjekovna bosanska država*, 85.

U narednim godinama, izuzev povremenih dolazaka manjih odreda, nije zabilježeno nijedno veće i duže prisustvo Osmanlija. U tome su velikog udjela imali osmansko-ugarski odnosi između 1440. i 1444. godine, kao i vješta politika kralja Tvrtka II sve do njegove smrti novembra 1443. godine. Umrlog kralja naslijedio je Tomaš, sin kralja Ostoje. Na prijesto je stupio 5. decembra 1443. godine.⁴⁹ U narednim godinama novi bosanski kralj preduzeo je određene mjere u cilju približavanja službenom Rimu. Do približavanja dolazi i između dvojice najmoćnijih ličnosti tadašnje srednjovjekovne bosanske države, kralja Stjepana Tomaša i Stjepana Vučkčića Kosače. Do njihovog neposrednog susreta dolazi u Milodražju 19. maja 1445. godine. Da bi njihovo savezništvo postalo što čvršće, neposredno iza ovog susreta bosanski kralj se oženio Stjepanovom kćerkom Katarinom. Овом везом добили су несумњиво обојица. Краљ је добио као сродника најмоћнију личност тадашње босанске државе, а Степан је овим потезом повратио сав свој изгубљени престиж због посљедњих неуспеха. Њих двојица били су стварни и моћни господари босанске државе.⁵⁰

I dok su se u prvim decenijama 15. stoljeća Osmanlije zadovoljavale da upadima na teritoriju Bosanske Kraljevine dolaze do ratnog plijena, ili kao najamnički odredi bore se za račun krupnijih bosanskih feudalaца koji su između sebe ratovali, dotle se u narednim decenijama stanje osjetno mijenja. Za razliku od ranijih skopskih krajišnika Paše Jigit-bega i Ishak-bega, njegov sin Isa-beg Ishaković, kao novi skopski krajišnik mijenja taktiku.⁵¹ Umjesto povremenog, oni u Bosni uspostavljaju stalno osmansko vojno prisustvo.

Od Bosanskog krajišta do vladavine kralja Stjepana Tomaševića (1448-1461)

U narednim godinama do nestanka srednjovjekovne bosanske države (1463) dolazi do još većeg pritiska Osmanlija na sve društvene tokove i državne institucije. Toga su bile svjesne i vodeće ličnosti Bosanske

⁴⁹ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 271, 276; Р. Џивковић, *Твртко II Твртковић*, 207.

⁵⁰ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 219.

⁵¹ Hazim Šabanović, *Bosansko krajište 1448-1463, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, godina IX 1957, Sarajevo 1958, 189.

Kraljevine. U odnosu na svoga prethodnika Tvrtka II, kralj Tomaš Stjepan (1443-1461), u granicama svojih mogućnosti, pokušavao je držati što više korektan stav prema susjedima. No, vanjske okolnosti mu nisu išle naruku.

Neposredno po dolasku na prijesto, ugarski pritisak postaje sve veći. Tadašnje rimske pape Eugen IV (1431-1447) i Nikola V (1447-1455), te prva ličnost Ugarske Kraljevine Janoš Hunjadi, nastojali su da se Bosna što više približi Rimu i Budimu. Nemajući većeg izbora, kralj Stjepan Tomaš, zajedno sa drugim članovima svoje porodice prelazi na katoličanstvo. Koliko se tome pridavao veliki značaj govori i pismo pape Eugena IV (1431-1447) aleksandrijskom patrijarhu Marku januara 1445. godine. Između ostalog, rimski papa piše: ... o povratku na iskrenu vjeru Armena, jakobita, nestorijanaca, georgijanaca (Gruzijaca) i Etiopljana, zatim bosanskog kralja.⁵²

U narednim godinama u katoličku vjeru prelaze najuglednije ličnosti, ali i brojni obični podanici. U tome su najvećeg udjela imali bosanski franjevci. Vjerovatno, kako bi pokazao da se iskreno distancirao od Crkve bosanske i u potpunosti prihvatio katoličanstvo, kralj Stjepan Tomaš tražio je od pape Nikole V da mu odobri da može uzeti dvojicu franjevaca za svoje kapelane. Papa mu je pismom od 18. aprila 1447. godine izašao ususret. Sličan zahtjev papi uputio je i vojvoda Petar Vojsalić. I njemu je papa Nikola V poslao pozitivan odgovor.⁵³

Tokom 1449. godine, kralj Stjepan Tomaš, koga su njegovi protivnici optuživali da i dalje ima prisne odnose sa vodećim ličnostima Crkve bosanske, vodi pregovore sa ugarskim regentom Janošem Hunjadijem. Tom prilikom bosanski vladar u prisustvu papskog legata obavezao se da će pojačati progon heretika. Svoje obećanje počeo je ispunjavati već naredne 1450. godine. Istovremeno, da pokažu koliko su odani katoličkoj vjeri, kralj i kraljica počinju podizati veliki broj crkava i samostana. Po ugledu na njih, slično postupaju i druge vodeće ličnosti kraljevine. Sve je to doprinijelo da sredinom 15. stoljeća na teritoriji Bosanske Kraljevine skoro svi oblasni gospodari su iskreno ili formalno prešli u katoličku vjeru.⁵⁴ Ima-

⁵² D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 290.

⁵³ Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005, 209.

⁵⁴ P. Čošković, *Crkva bosanska*, 210, 211.

jući u vidu takvo stanje, papski legat Tomo Tommasini u pismu generalu franjevačkog reda Ivanu Kapistranu od 19. februara 1451. godine piše da patareni iščezavaju pred franjevcima kao vosak na vatri.⁵⁵

O svim dešavanjima, pa i u pitanju brojnijeg prelaska najuglednijih bosanskih ličnosti sa kraljem, kao i velikim brojem podanika, bile su obaviještene Osmanlije. Pored drugih, i ovo je bio povod da skopski krajišnik Isak-beg Ishaković sa većim vojnim snagama već u martu 1448. godine upadne na teritoriju srednjovjekovne bosanske države. U novom vojnom pohodu koji se, uglavnom, odvijao na teritoriji današnje Hercegovine, osmanski odredi su prodrli do poznatog srednjovjekovnog trga i luke Drijeva koji se nalazio na mjestu današnje Gabele. Tom prilikom su nakon zauzimanja ovog značajnog srednjovjekovnog privrednog centra došli do bogatog ratnog plijena. Pri povlačenju su spalili Drijeva. Ovoga puta došlo je do velikog povlačenja stanovništva napadnutih mjesta. Brojne porodice su se sklanjale na teritoriju Konavala, na Pelješac i u Ston.⁵⁶ Takvo stanje koristi Stjepan Vukčić Kosača da ojača svoju moć i ugled. Umjesto zvanične titule, veliki vojvoda oko 10. oktobra 1448. godine uzima titulu „херцег од св. Цаве“. Novu titulu vezao je za, u narodu poznatu ličnost, sv. Savu čiji se grob nalazio u Mileševu koji je bio u sastavu njegovih posjeda. O tome je obavijestio i Dubrovčane, koji mu 17. oktobra iste godine čestitaju titulu hercega.⁵⁷

U međuvremenu odredi skopskog krajišnika do 1451. godine osvaja ju Hodidjed, cijelo današnje Sarajevsko polje, sa okolnim planinama i predjelima koji će kasnije činiti Sarajevsku nahiju, te srednjovjekovnu župu Vrhbosnu. Na tom prostoru uspostavljaju stalno vojno prisustvo. U historiji navedeni teritorij poznat je pod imenom Bosansko krajište.⁵⁸ Sjedište ove vojno-upravne jedinice bilo je u Hodidjedu. Ovaj teritorij novoosnovanog Bosanskog krajišta je i dalje bio podređen Skopskom krajištu. Tu je u Isa-begovo ime boravio vojni zapovjednik u zvanju vojvode. Prvi poznati vojvoda Bosanskog krajišta zvao se Skender-beg. On se navodi u do-

⁵⁵ P. Ćošković, *Crkva bosanska*, 210, 211, 213.

⁵⁶ Jusuf Mulić, *Hercegovina*, Prvi dio: *Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, Музеј Херцеговине, Мостар Сарајево 2004, 311.

⁵⁷ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 320.

⁵⁸ Н. Šabanović, *Bosansko krajište*, 184.

kumentu pisanom 24. novembra 1455. godine, kao vojvoda u Vrhbosni.⁵⁹ Po mišljenju nekih drugih historičara, prije Skender-bega, ovu dužnost obavljao je neki Nesuh-beg Himmetović (Himmet-zade).⁶⁰ Istovremeno je dužnost dizdara obavljao neki Hadži Mehmed. To je ujedno i prva ličnost koja je poznata da obavlja ovo zvanje u Hodidjedu. Na tom položaju Hadži Mehmed ostao je do 20. jula 1463. godine. Od navedenog datuma, prema osmanskim izvorima, dužnost dizdara za ovu tvrđavu preuzeo je da obavlja silahdar Kemal, koji je do toga vremena bio u neposrednoj službi Isa-bega Ishakovića.⁶¹

Prema osmanskom popisu iz 1455. godine na teritoriji Bosanskog krajišta nalazio se jedan grad, 58 naseljenih i 18 pustih sela, te 11 mezri. No, u taj teritorij pod osmanskom vlašću bio je i dio teritorije bosanske feudalne porodice Pavlovića. Zato se u ovom popisu navodi da je krajište brojalo 76 sela, 11 mezri i 571 domaćinstvo.⁶² Skopsko krajište ostalo je do Fatihovog dolaska na teritoriju Bosanske Kraljevine maja i juna 1463. godine. Tada je teritorija krajišta pripojena novoosnovanom Bosanskom sandžaku.

Bosanska Kraljevina u posljednjim godinama svoje samostalnosti

Formiranje Bosanskog krajišta uticalo je i na povećanje osmanskog pritiska na bosansku državu. Kralj Stjepan Tomaš o tome piše Mlečanima. On naglašava kako ga „Turci“ sve više ucjenjuju, te da nikad nije bila tolika potreba za odbranom i otporom. U to vrijeme sultan Mehmed II, kako piše bosanski vladar, ne zadovoljava se samo novčanim potraživanjem, nego traži i četiri grada da bi lakše mogao zaposjesti ostatak našeg kraljevstva.⁶³ Da bi pokazali kako ozbiljno misle o svojim zahtjevima, tokom 1457. godine u Bosnu ponovo upadaju veći osmanski odredi. Najvjerojatnije je sa njim došao i Isa-beg Ishaković. Iz jednog popisa vakufa iz 1570. godine,

⁵⁹ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 78; H. Šabanović, *Bosansko krajište*, 189; I s t i, *Pitanje turske vlasti*, 50.

⁶⁰ Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, *Изабрана дјела*, књига I, Библиотека „Културно наслеђе“, „Веселин Маслеша, Сарајево, 1985, 55.

⁶¹ H. Šabanović, *Bosansko Krajište*, 192.

⁶² Isto, 194.

⁶³ A. Babić, *Srednjovjekovna bosanska država*, 85, 86.

koji se poziva na stare deftere, vidi se da je Isa-beg podigao mesdžid koji je formalno poklonio sultanu Mehmedu Fatihu, i koji je kasnije pretvoren u džamiju, i koja je bila državna.⁶⁴ Još od ranije na teritoriji Bosanskog krajišta, za potrebe oružanih snaga, podignuta je džamija u današnjoj Ustikolini. Njena teritorija je u to vrijeme bila u sastavu spomenutog krajišta. Ovo saznajemo na osnovu narodne predaje, a ne izvorne arhivske građe.⁶⁵ Nije li ovo odgovor osmanske države na, po drugi put, krštenje kralja Stjepana Tomaša?

Koliki je uticaj osmanska država imala u Bosanskoj Kraljevini govore Dubrovčani. Kao dobri poznavaoци unutrašnjih prilika srednjovjekovne bosanske države, Dubrovčani te 1457. godine smatraju Isa-bega Ishakovića pravim gospodarem Bosne.⁶⁶

Pogoršanje bosansko-osmanskih odnosa nastavlja se i u narednom periodu. Ne tražeći odobrenje od Osmanlija, bosanski kralj tokom 1457. godine sa svojim oružanim snagama napada i osvaja nekoliko gradova koji su do tada bili u sastavu Srpske despotovine koja je bila u direktnom vazalnom odnosu prema osmanskom sultanu. Uvidjevši svu opasnost koju je vojnim potezima, kao i ponovnim krštenjem po katoličkom obredu obavio u 1457. godini, kralj Stjepan Tomaš početkom 1458. godine preko svojih diplomatskih kanala ponovo se politički približava Osmanskom Carstvu. Čak prvih mjeseci 1458. godine sklapa ugovor sa Mehmedom II Fatihom. По одредбама овог уговора задржава освојене територије, уз обавезу плаћања Мехмеду II годишњег трибута.⁶⁷

No, to u bitnijim stvarima puno ne mijenja položaj Bosne u odnosu na osmansku državu. To se vidi iz žalbe kralja Stjepana Tomaša papskom legatu kardinalu Karvajalu. Bosanski vladar tom prilikom ističe da mu je od pada Konstantinopolja (1453) do ljeta 1457. godine, pored redovnog danka i drugih potraživanja, sultan iznudio još 160.000 dukata. Uporedo

⁶⁴ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Svjetlost, Sarajevo, 1996, 29; Vesna Mušeta – Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – Između Zapada i Istoka*, Publishing Sarajevo, 2005, 132; Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva, topografija, geneza i toponimija*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 81.

⁶⁵ Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916)*, Izabrana djela, knj. III, Biblioteka „Kulturno nasljeđe“, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991, 76.

⁶⁶ В. Скарић, *Постанак Сарајева*, 55; Н. Šabanović, *Početak turske vladavine*, 50.

⁶⁷ Н. Ватен, *Успон Османлија*, 107.

sa tim, Osmanlije su izdale zabranu o izvozu srebra iz Bosne. Tih godina, sve srebro iz bosanskih rudnika moralo se odvoziti u osmansku kovanicu. Izvršenje ovog naređenja kontrolirali su osmanski službenici. Čak su kralj i oblasni gospodari u to vrijeme plijenili i dubrovačko srebro, te ga predavali osmanskim vlastima.⁶⁸

Iako je osmanski pritisak na srednjovjekovnu bosansku državu tokom 1457. godine bio izuzetno veliki, na to se nisu puno obazirali ni službeni Budim, kao ni Venecija, ali ni Rim. Kada u februaru 1458. godine ponovo Osmanlije vojnički upadaju na teritoriju Bosanske Kraljevine, te не могавши да подноси толики бес на својим леђима, bosanski kralj u martu iste godine sultanu plaća 9.000 dukata na ime danka. Istovremeno se ponovo miri sa svojim najvećim unutrašnjim rivalom, hercegom Stjepanom.⁶⁹

U međuvremenu su se na historijskoj sceni tokom 1458. i 1459. godine dešavali mnogi interesantni događaji. Oni će imati uticaja na dalju sudbinu Bosanske Kraljevine. Poslije smrti ugarskog kralja Ladislava u Pragu 23. novembra 1457. godine, te poslije dugih pregovora, na njegovo mjesto dolazi Matija Korvin, sin Janoša Hunjadija. Novi kralj je zvanično preuzeo ugarski prijesto 24. januara 1458. godine. To je bio jasan znak bosanskom kralju da duže vremena Ugarska Kraljevina neće ratovati protiv Osmanlija. Zato je narednih mjeseci i uspostavio srdačnije odnose sa sultanom Mehmedom II i drugim značajnijim nosiocima osmanske vlasti.⁷⁰ No, kralj Stjepan Tomaš, ipak, u decembru 1458. godine odlazi na Sabor u Segedin. U radu Sabora učestvuje sve do kraja sredinom januara 1459. godine.⁷¹ Na Saboru je 6. decembra 1458. godine dogovoreno da se bosanski prijestolonasljednik Stjepan Tomašević, sin kralja Stjepana Tomaša, oženi Jelenom, kćerkom umrlog srpskog despota Lazara Brankovića.⁷² Njega je 1458. godine na toj dužnosti naslijedio slijepi brat Stjepan Branković, koji

⁶⁸ М. Динић, *Босанска феудална држава*, 559; С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 312.

⁶⁹ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 316, 317.

⁷⁰ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 339.

⁷¹ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 318.

⁷² Dr. Marko Šunjić, *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 2004, 85; Н. Ватен, *Успон Османлија*, 109.

neposredno po proglašenju despotom napušta Srbiju i odlazi u Italiju gdje umire 1476. godine.⁷³ Tako je despotovina ostala bez vladara, pa su ovom personalnom unijom službeni Rim i Budim željeli približiti Bosansku Kraljevinu i Srpsku despotovinu, koje bi se zajedničkim snagama mogle ozbiljnije oduprijeti osmanskim političkim, vojnim i privrednim pritiscima. Uz to je u Segedinu svojim neposrednim prisustvom i učešćem u radu Sabora nezvanično, a njegov sin prijestolonasljednik Stjepan i zvanično priznao vrhovnu vlast novog ugarskog kralja Matiju Korvina (1458-1490).⁷⁴ Sve se to dešava u neobičnim okolnostima. O radu Sabora i njegovim odlukama osmanske vlasti su bile dobro obaviještene. Vjerovatno su odluke o ženidbi Stjepana Tomaševića sa Jelenom Branković, a time i približavanjem Bosne i Srbije, kao i jačanjem ugarske politike na ove dvije zemlje, uticalo da osmanska vojska prvih mjeseci 1459. godine upadne na teritoriju srednjovjekovne Bosne. Veće osmanske oružane snage su prodrle do prijestolnice Bobovca i tvrđave Vranduk. Oba mjesta su opkolili i držali u opsadi. Upravo tada iz Bobovca bježi prijestolonasljednik Stjepan Tomašević. Sa pratnjom ide na teritoriju despotovine. Ubrzo dolazi u Smederevo. Tu je 21. 03. 1459. godine stupio na despotski prijesto, a već 1. aprila iste godine ženi se sa Jelenom Branković. U međuvremenu, kralj Stjepan Tomaš, koji je od despotovine preteo Srebrenicu i jedanaest kula u njenoj okolini, nastavio je kontraofanzivne akcije protiv Osmanlija. Već u aprilu 1459. godine sa odredima dolazi do Hodidjeda. Tom prilikom je napao i opustošio okolinu središta Bosanskog krajišta.⁷⁵

Vjerovatno da je do ove uspješne vojne akcije bosanskog vladara došlo i zbog vanjskih događaja. Naime, tokom cijele 1458. godine veće osmanske vojne snage bile su aktivne na teritoriji Srpske despotovine. Tom prilikom Osmanlije su osvojile njen najveći dio. No, Smederevo, kao i neka druga mjesta i tvrđave još nisu zauzeli. U međuvremenu, bosanski kralj se obraća za pomoć Mletačkoj Republici. Kao i mnogo puta ranije, i ovog puta mu je iz Venecije 31. maja 1459. godine stigao odgovor. Republika sv. Marka obavijestila je kralja Stjepana Tomaša da će na predstojećem saboru

⁷³ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 79.

⁷⁴ Н. Ватен, *Успон Османлија*, 108.

⁷⁵ Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад, 1968, 133; Н. Ватен, *Успон Османлија*, 108, 109; С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 318; В. Ђоровић, *Историја Срба*, 340.

u Mantovi biti više riječi o osmanskoj opasnosti i potrebnim mjerama koje će evropske zemlje preduzeti protiv Osmanlija. Drugim riječima, to je značilo da će ovim mjerama biti vođeno računa i o Bosanskoj Kraljevini. Zbog toga je u julu 1459. godine kralj Stjepan Tomaš i poslao delegaciju kako bi od prisutnih tražio pomoć. Sve se to dešavalo u vrijeme osmanske vojne akcije u osvajanju ostataka despotovine. Glavni zapovjednik ovog pohoda bio je Mahmud-paša Anđelović. On je računao na pomoć i podršku brata Mihaila Anđelovića koji je od ranije bio poznat po proosmanskoj orijentaciji. Isto tako, Osmanlije su računale i na korektan odnos bosanskog kralja koji se u više prilika pokazao kao veoma pragmatična ličnost. Ova očekivanja su se pokazala ispravnim. Kralj i njegov sin despot Stjepan nisu bili nikakva prepreka u posljednjoj fazi osvajanja ostatka Srpske despotovine. Iako svojim nečinjenjem nisu ništa oslabili odbrambene snage despotovine, optuženi su od Janoša Hunjadija, kao i nekih evropskih zemalja, da su doprinijeli padu despotovine. Time je bosanska država izgubila svoj kredibilitet kod tih zemalja. Vidjevši da svojom podrškom ne može zaustaviti nestanak despotovine sa historijske scene, a znajući da je baš u to vrijeme ugarski kralj Matija Korvin bio u sukobu sa njemačkim carem Fridrihom III na zapadu, kralj Stjepan Tomaš smatrao je da je praktičnije da sa Mehmedom II Fatihom nastavi voditi mirovne pregovore. To mu je omogućavalo očuvanje prijestolja i dalju samostalnost bosanske države.⁷⁶

Ovako kraljevo ponašanje bila je politika kontinuiteta još od njegovog dolaska na prijesto 1443. godine. Uvijek se prilagođavao onoj strani koja je u datom trenutku bila nadmoćnija. Tako se držao ne samo prema službenom Istanbulu, nego i prema Budimu i Rimu. To se vidi i iz više njegovih ranijih državničkih odluka, kako u unutrašnjoj, tako i spoljnoj politici. Stalno je osluškovao šta se govori i kakve odluke donose njegovi susjedi. Tim situacijama se i prilagođavao. Posebno je bio svjestan opasnosti od Osmanskog Carstva. Još 1457. godine Dubrovčani su pisali ugarskom kralju Ladislavu Posmrčetu (1444-1458) da svi bosanski gospodari Turcima plaćaju harač. Prema jednom mletačkom izvoru, Tomaš se upravo 1459. obavezao na tribut od 40.000 dukata.⁷⁷ Još u maju 1459. godine dominikanac Nikola Barbući je iz Jajca pisao papskom legatu да му је краљ одговорио да ће све учинити шта му папа и кардинал нареде, али да

⁷⁶ Н. Ватен, „Успон Османлија“, 109; М. Ђунјић, „Уништење“, 85.

⁷⁷ Д. Ловреновић, *На клизишту повјести*, 333.

тражи помоћ, јер се сам с Турцима не може борити због Манихеја који би више волели Турке него хришћане (католике), а умало да није већи дио становништва манихерски. То је и основни разлог због чега се краљ није могао борити против Османлија.⁷⁸ Проблеми су долазили и од западних сусједa. Када је османска војска 20. јуна 1459. године без отпора бранилаца ушла у Смедерево, био је то крај и Српске деспотовине.⁷⁹ На територији освојене деспотовине, Османлије су по други пут основале војно-управну јединицу под старим именом Смедеревски санџак, који је био у саставу Румелијског ејалета.⁸⁰

На западу је пад Смедерева доживљен као страхан ударак интересима европских држава. Не мали број земаља је тај губитак доживљавао као и прије шест година када су Османлије освојиле Константинопол. До таквог мишљења је дошло и због чињенице што је римски папа Pio II Смедерево сматрао „капијом Рације“. Као најодговорније личности, папа Pio II, од раније познатији као Енеја Силвије Пиколмини, и угарски краљ Матија Корвин оптужили су за „издају“ босанског краља, његовог брата и сина.⁸¹ Њихове оптужбе су се прошириле и у друге европске земље и дворове. Тек са великим дипломатским умijeћем и вјероватно познатим чињеницама, краљу Степану Томашу је пошло за руком да на крају увјери папу Pio II у нетачност тих оптужби.⁸²

Непосредно иза пада Српске деспотовине на територији Босанске Краљевине осјетила се појачана османска војна активност. Наиме, од пада Смедерева, Османлијама су били у потпуности отворени путеви у унутрашњост Босне.⁸³ Са простора Босанског крајишта врше упаде на територије које

⁷⁸ Lajos Thalloczy, *Studijen zur Geschichte Bosnien und Serbien im Mttelalter*, München u. Leipzig 1914, 415; Др. Александар Соловјев, Нестанак богумилства и исламизација Босне, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, година II, Сарајево, 1949, 48.

⁷⁹ Др. Драгослав Јанковић, Српске феудалне државе и Македонија од средине XII века до пропасти, у књизи: *Историја народа Југославије*, књига прва, Просвета, Београд 1953, 442.

⁸⁰ Feridun M. Emecen, Od osnivanja do Kućuk Kajnardže, у књизи: *Historija osmanske државе i civilizacije*, Sarajevo, 2004, 28; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 141; Р. Ћошковић, *Crkva bosanska*, 212, 213.

⁸¹ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 141.

⁸² С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 319.

⁸³ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 36.

su bile pod neposrednom vlasti bosanskog kralja. U to vrijeme, pravac njihove aktivnosti bili su rudnici i rudarska mjesta. Do 1459. godine osvojili su poznata rudarska mjesta Kreševo i Fojnicu. O tome nam govore i dubrovački izvori. U njima se jasno kaže da su ova dva bogata rudarska mjesta tokom 1459. godine bila pod neposrednom sultanovom vlašću.⁸⁴

Posebno je pojačanu osmansku vojnu aktivnost na svojim teritorijama osjetio herceg Stjepan Vukčić Kosača. Iako je pokušavao da i dalje održava dobre odnose sa sultanom, a da istovremeno bude blizak Veneciji i Dubrovniku, o tom njegovom političkom lukavstvu Osmanlije su bile dobro obaviještene. O hercegovim kontaktima sa kršćanskim zemljama Fatiha je obavijestio i kralj Stjepan Tomaš. Zato su Osmanlije bez imalo skrupula upadali i na teritorije koje su pripadale hercegu od sv. Save. Tako, u drugoj polovini 1459. godine osmanska vojska vrši velike napade na hercegovu posjede. Tom prilikom su doprli do manastira Mileševo u blizini Prijepolja. Došavši do ovog mjesta, 18. 11. 1459. godine zapalile su manastir. Osmanske ofanzivne akcije nastavljene su i narednih godina. Osmanski odredi osvojili su i pod neposrednu sultanovu vlast stavili dio hercegovih posjeda koji su se nalazili u neposrednoj blizini Dubrovačke Republike.⁸⁵ Time su jasno stavile do znanja kakvo mišljenje imaju o ovom poznatom srednjovjekovnom bosanskom feudalcu. U nemogućnosti da se ozbiljnije suprotstavi osmanskim napadima, herceg Stjepan je bio prisiljen Porti platiti 40.000 dukata.⁸⁶ Istovremeno se plašio da sultanova vojska ne osvoji i preostale posjede. Zato se za pomoć obraća Veneciji. Od Mlečana je tražio da u slučaju osmanskog zauzimanja njegovih posjeda sa porodicom i pokretnom imovinom može se skloniti na njihovu teritoriju. Iz Venecije je dobio pozitivan odgovor. Po odobrenju Republike sv. Marka, herceg sa porodicom može doći na Hvar.⁸⁷

Istovremeno kada osmanski odredi napadaju teritorije koje su bile pod neposrednom vlašću kralja Tomaša i hercega Stjepana, dio hercegovih oružanih snaga preduzima ofanzivne akcije na teritoriji Cetinske kra-

⁸⁴ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 186.

⁸⁵ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 321; H. Šabanović, *По-четак турске владавине*, 51; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 80, 81.

⁸⁶ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 322; M. Šunjić, *Uništenje*, 85, 86.

⁸⁷ M. Šunjić, *Uništenje*, 86.

jine i njihovih gospodara iz porodice Kaštelana, koji napadačima pružaju slab otpor. Zato hercegovo vojsci nije bilo teško osvojiti Čačvinu u blizini Sinja.⁸⁸ Zbog toga je kralj Stjepan Tomaš bio ljut na hercega Stjepana Vukčića Kosaču. Na kraljevo traženje da herceg vrati otetu Čačvinu, Stjepan Vukčić Kosača odgovorio je da bi radije ovo mjesto predao Osmanlijama nego što bi ga vratio kralju Stjepanu Tomašu.⁸⁹

Kako je vrijeme prolazilo, osmanska vojna aktivnost na teritoriji srednjovjekovne bosanske države bila je sve intenzivnija. Od 1460. godine sultan Fatih vratio se ranijoj vojnoj taktici isturenih uporišta. Zato je od bosanskog kralja zatražio i dobio odobrenje da osmanska vojska slobodno pređe preko sjevernog dijela kraljevine i Save radi napada Srijema i Slavonije. Istovremeno je od hercega Stjepana Vukčića tražio da mu preda grad Čačvinu, odakle su njegovi akindžijski odredi, kao i regularne trupe mogle daleko lakše vršiti napade na mletačke posjede u Dalmaciji.⁹⁰ Ne želeći prepustiti ništa slučajnosti i odluci bosanskog kralja i hercega, između 1460. i 1462. godine, po sultanovom naređenju, osmanska vojska osvaja cijeli istočni rudarski bazen oko srednjeg toka rijeke Drine s gradovima Srebrenicom i Zvornikom.⁹¹ Osmanski izvori govore da su u osvajanju ovog prostora učešće imali oni osmanski vojni zapovjednici koji su bili angažirani i u osvajanju Srpske despotovine tokom 1458. i 1459. godine. Među njima je posebno mjesto i ulogu imao Ali-beg Mihail oglu. On je bio poznat po uspješnim vojnim pobjedama nad Ugri. Njegovi i odredi drugih osmanskih zapovjednika su, najvjerojatnije, tokom 1460. godine napali i osvojili više gradova u bosanskom srednjem Podrinju. Među osvojenim gradovima u to vrijeme bili su: Zvornik, Srebrenica, Kušlat, Šubin i Soko, kao i Usora. Zato je navedeno područje sa navedenim mjestima i priključen novoosnovanom Smederevskom sandžaku i ostao u njegovom

⁸⁸ Константин Јиричек, *Историја Срба – политичка историја до 1537. године*, књ. I, друго издање, Научна књига, Београд 1952, 388.

⁸⁹ Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић – Косача*, 240.

⁹⁰ С. Ђирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 322.

⁹¹ Dr. Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 29; Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijski period 1463 – 1804.*, Preveo Ladislav Z. Fišić, Sarajevo, 1992, 21.

sastavu do osnivanja Zvorničkog sandžaka 1480/1481. godine.⁹² U cilju učvršćenja osvojenih mjesta, Ali-beg Mihail oglu, poznati akindžijski voj- skovođa, te direktni potomak čuvenog bizantskog feudalca Kose Mihaila koji se prvi pridružio osnivaču dinastije Gazi Osmanu, u to vrijeme bio je zapovjednik Zvornika. Iz ovog grada i tvrđave često je vršio upade na teritorije susjednih zemalja.⁹³ Time je izazivao kontraakcije zapovjednika napadnutih tvrđava. Sve je to činilo grad i tvrđavu Zvornik nesigurnim. Zato je Ali-beg tražio od Porte da se u blizini Zvornika izgradi jedno veće utvrđenje. Prihvatajući opravdanost zahtjeva, osmanska vlada dala je sa- glasnost izgradnje većeg fortifikacionog objekta u blizini Zvornika. Novo mjesto dobilo je službeno ime Bööğürdelen. Ovo dolazi od iskrivljenog imena bogrekdelen, što u prijevodu znači ono što probija bubreg. Kako je sve poslove oko izgradnje pomenute tvrđave i mjesta obavljao povjerenik Šaban-aga, to su mu Bošnjaci dali ime Šabac. Grad i tvrđava su podignuti na mjestu srednjovjekovnog grada Zaslona.⁹⁴ Kasnije će i Šabac ući u sa- stav Zvorničkog sandžaka i Bosanskog ejaleta.⁹⁵

Istovremeno su u to vrijeme pod neposrednu osmansku vlast došli Vi- šegrad i područje Romanije. Po mišljenju dr. Hazima Šabanovića osman- ski odredi su Višegrad osvojili istovremeno kada su napadali i despotovinu tokom 1458. godine. Na tom prostoru, koji je pripadao porodici Pavlovića,

⁹² Ема Миљковић – Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560, земља – насеља – становништво*, Београд, 2004, 45, 46; Safvet-beg Bašagić – Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463.-1850.)*, Vlastita naklada, re- print izdanje, Sarajevo 1989, 17; A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 29; J. Mrpih, *Северна Босна*, 131.

⁹³ Dr. Hazim Šabanović u svojoj doktorskoj disertaciji s pravom je osporio pisanje dr. Safvet-bega Bašagića da je Ali-beg Mihail oglu 1461. godine bio zvornički sandžak-beg. Bašagić je ovaj podatak donio pozivajući se na tada neobjavljenu knjigu Saliha Sidki Hadžihuseinovića – Muvekkita, pod naslovom *Tarih-i Bosna*. Da je dr. Šabanović bio u pravu govori i navedeni podatak iz ove studije gdje se Ali-beg navodi kao **zapovjednik Zvornika**, ne kao **sandžak-beg**. Zbog okolnosti koje su u to vrijeme bile na prostorima gdje se nalazi Zvornik, nije isključeno da je Ali-beg Mihail oglu, kao akindžijski zapo- vjednik 1461. godine boravio u zvorničkoj tvrđavi koja je u to vrijeme bila najistureniji fortifikacioni objekat prema Slavoniji i iz ovog pravca u unutrašnjost Ugarske Kaljevi- ne. (Vidi: S. Bašagić, *Kratka uputa*, 186; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 51; Salih Sidki Hadžihuseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999, 56.

⁹⁴ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 24; S. S. Hadžihuseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne*, 56.

⁹⁵ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 79.

osnovali su „vilajet Višegrad“. Sva ta osvajanja pripisuju se Isa-begu Ishakoviću. Vlast na teritoriji Bosanskog krajišta, kao i osvojenih teritorija, u ime Isa-bega imao je njegov vojvoda Skender-beg „vojvoda u Vrhbosni,“ prvi poznati vojvoda Bosanskog krajišta.⁹⁶ Po mišljenju nekih historičara, Osmanlije su od 1459. godine na teritoriji Bosanske Kraljevine, u odnosu na raniji period široko razvili obavještajnu mrežu.⁹⁷ U aprilu 1460. godine došao je u Bosnu Hasan-paša. On je natjerao bosanskog kralja da mu dozvoli da sa teritorije Bosanske Kraljevine, odnosno preko Save sa četama upada na teritorije Vukovarske i Srijemske županije.⁹⁸

Pažljivo prateći sva dešavanja u neposrednom susjedstvu, Dubrovčani pokušavaju da se što više približe Isa-begu i njegovim prvim saradnicima. Zato su dubrovačke vlasti 15. 09. 1460. godine donijele odluku da jednim poklonom kojeg će nositi njihovi izaslanici darivaju Isa-bega, a drugi da pošalju vojvodi Vrhbosnija. Razlog za darivanje bila je činjenica da se od 1457. godine skopski krajišnik Isa-beg Ishaković vrlo često nalazio na teritoriji Bosanskog krajišta i da je sa svojim odredima uzimao aktivnog učesća u širenju osmanske vlasti na teritoriji Bosne. Istovremeno je započeo sa podizanjem više zadužbina kojima je udario temelj Sarajeva, najvećeg i najznačajnijeg bosanskog glavnog grada.⁹⁹ Prije februara 1462. godine na prostoru Bosanskog krajišta osmanska država osniva novu administrativno – sudsku vlast sa kadijom. Prvi kadija, čije je sjedište bilo u Sarajevu, zvao se Mubarek.¹⁰⁰ Bio je to jasan znak definitivne osmanske namjere ostanka na ovim prostorima.

I savremenici je bilo jasno da već duže vremena bosanska država sve više nestaje. No, uprkos svim izazovima i opadanju, Bosanska Kraljevina se kao geopolitički pojam i kulturno-politička cjelina i dalje održava. Sve više je postajalo jasno da poslije osvajanja Srpske despotovine Osman-

⁹⁶ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 37.

⁹⁷ Tomo Vukšić, Papa Pio II i kralj Stjepan Tomaš, *Zborniku radova „Fenomen „krstjani“ u Srednjovjekovnoj Bosni i Humu“*, Sarajevo, Zagreb 2005, 277.

⁹⁸ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, knjiga četvrta, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1975, 45

⁹⁹ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 37; B. Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, 29.

¹⁰⁰ H. Šabanović, *Bosansko krajište*, 190.

lije namjeravaju osvojiti i Bosansku Kraljevinu.¹⁰¹ Posebno je toga bio svjestan kralj Stjepan Tomaš. On se u više navrata 1460. godine obraćao za pomoć Mletačkoj Republici. Venecija je 10. novembra 1460. godine odobrila traženu političku i vojnu podršku i pomoć i u slučaju potrebe dolazak kralja i članova njegove porodice na teritoriju republike.¹⁰² Realno gledajući stanje u kome se nalazila njegova država i očekujući napad većih sultanovih oružanih snaga, te neprijateljskog stava hrvatskog bana Sperančića i napada na kraljevinu, bosanski vladar je, kao nešto ranije i herceg Stjepan Vukčić Kosača s kojim je bio u zavadi, tražio od Mlečana da njega i njegovu porodicu prime na svoju teritoriju. Iz Venecije mu je stigao pozitivan odgovor u vezi nabavke potrebnog naoružanja za odbranu. Isto tako mu je pozitivno odgovoreno da u slučaju osmanskog osvajanja Bosne može preći na teritoriju pod duždevom vlašću, uz napomenu da se nadaju da će se odbraniti od napadača. Istovremeno je Venecija ponudila svoje dobre usluge da se bosanski kralj izmiri sa hercegom Stjepanom. I novi rimski papa Pio II Pikolomini 23. marta 1461. godine pisao je svom legatu u Bosni da svuda proglasi bulu o križarskom ratu ako u to vrijeme osmanska vojska napadne Bosnu. Već sljedećeg mjeseca (april), bosanski kralj u Rim šalje tri plemića kako bi se u Rimu odrekli jeresi. Njih je ispitivao kardinal Torquemada koji se pred njim zvanično odrekaoše patarenске јереси. Svojim pismom od 2. augusta 1461. godine preporučio je bosanskom kralju да их штити и брани. U međuvremenu je 10. jula 1461. godine iznenada umro kralj Stjepan Tomaš. Iznenadna kraljeva smrt dala je mogućnost nikada potvrđenoj priči da ga je ubio sin radi bržeg dolaska na bosanski prijesto. Novi bosanski kralj postao je njegov sin Stjepan Tomašević.¹⁰³ Tokom njegove dvogodišnje vladavine bosanska država je došla u još teži položaj koji se završio dolaskom u Bosansku Kraljevinu sultana Mehmeda II Fatiha i osvajanjem većeg dijela kraljevine koja sa pogubljenjem kralja i prestanka rada Stanka (Sabora) nestaje sa historijske scene.

¹⁰¹ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 80, 81.

¹⁰² D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 337.

¹⁰³ С. Тирковић, *Историја средњовјековне босанске државе*, 323; i s t i, Херцег Стефан Букчић – Косача, 244; М. Ђунјић, „Уништавање“, 86; А. Соловјев, *Нестанак богумилства*, 49.

U svim osmansko-bosanskim odnosima tokom 15. stoljeća Ishakovići su imali vrlo značajnu ulogu, kako u bosanskoj državi, tako i Bosanskom sandžaku. Posebno su se svojim zadužbinama isticali Isa-beg i sin mu Mehmed-beg Čelebi. Isak-beg je sa svojim sakralnim i profanim objektima bio osnivač Novog Pazara (Yeni Pazar) i Sarajeva, Mehmed-beg Čelebi Rogatice (Čelebi Pazara) i Sokoca. Time se razlikuju od mnogih drugih porodica, koji su, također, uticali na nastanak novih, i povećanja postojećih urbanih sredina, ali nijedna od njih nije osnovala četiri grada kao što su bili Ishakovići.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, Sarajevo, 1996, 29 – 30; Behija Zlatar, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju*, godina XIV, broj 14-15, Sarajevo, 1978, 92 – 94; Amina Kupusović, *Rogatica i njena okolina u 16. stoljeću*, Magistarski rad u rukopisu, odbranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 04. 07. 2007. godine; Valerijan Žujo, Gazi Isa-beg, utemeljitelj Sarajeva, *Zbornik radova, Isa-begova tekija u Sarajevu*, Sarajevo, 2006, 23, 24; Ејуп Мушковић, Хасови Иса-бег Исаковића, u knjizi: *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 107.

ISA-BEG ISHAKOVIĆ – NAGOVJEŠTAJ NOVE EPOHE

dr. Aladin Husić

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sažetak

U radu se analizira uloga vakufa i vakufnama u urabanizaciji gradova, te određivanju njihovog statusa. Nastanak Sarajeva tretira se kao paradigma novog urbanog koncepta, historijska i civilizacijska razdjelnica na prostoru Bosne. Analizom sadržaja Isa-begove vakufname, autor piše o procesu nastanka urbane sredine na potpuno novim temeljima opisujući ga kompleksnim i planski izvedenim građevinskim zahvatom. Nastanak Sarajeva vidi kao obrazac za nastanak mnogih bosanskih gradova u vremenu nakon toga.

Ključne riječi: Sarajevo, novi koncept, urbanizacija, vakufnama, 15. i 16. stoljeće

Poznato je da su vakufi odigrali značajnu ulogu u razvitku gradova u Bosni, da su mnogi gradovi osnivani kao vakufi, odnosno da su prve urbane konture predstavljali vakufski objekti o čemu su ostajale zakladnice. Shodno tome, pojedine vakufname predstavljaju “svjedočanstva postanka” ili “rodne listove” nekih najznačajnijih gradova u Bosni. Nažalost, u praksi nije poznato da gradovi koji posjeduju tu vrstu utemeljiteljskih dokumenata obilježavaju datum kada je vakufnamom dokumentiran i zasvjedočen njegov nastanak, ili pak neki dan kada je u nekoj od povelja ili drugih važnih pisanih izvora spomenut, a posebno ne kao “dan grada”. U odsustvu drugih osnivačkih pravnih akata, posebno ranijeg razdoblja, vakufname su tako pojedine gradove uvodile u “matične knjige” gradova. Iako je sačuvan ili pronađen mali broj, navest ćemo neke od gradova koji imaju tu vrstu pisanih dokumenata. To su: Sarajevo, Rudo, Novo Jajce/Varcar Vakuf i Nova Kasaba, dok je nastanak nekih vrlo precizno opisan u izvorima koji nisu vakufname, ali imaju sasvim dovoljnu historijsku i pravnu težinu, te ne zaostaju puno iza vakufnama u tom smislu.

Nastanak ili postanak grada nije jedino što se može istaći u kontekstu grada ili razvitka u kontekstu vakufa i vakufnama. Koliko je važna činjenica osnivanja, toliko je sa tog aspekta važan “novi koncept urbane organizacije” grada u kojem su precizno podijeljene i definirane gradske zone, stambena, privredna, njihova komunalna, komunikaciona uvezanost, te urbana uređenost i koncipiranost. Jer, za kvalificiranje ili imenovanje nečega gradom neophodno je ispuniti i neke druge kriterije, a ne samo broj stanovnika ili rasprostranjenost samoga naselja. U tom smislu mnogo su značajnije funkcije i sadržaji koje nudi grad kao izraz dostignutog stepena razvitka društva, jer od sadržaja i funkcija samoga grada ovisio je i njegov status. Bilo je većih naselja, a nisu imala status kasabe, ali je isto bilo i onih manjih koji su u klasifikaciji statusa naselja imala taj status iako nisu predstavljali mnogoljudnija i prostranija naselja.

Vakufname su, dakle, između ostalog, potvrda novih standarda i novih kriterija koje je trebalo ispuniti da bi nešto moglo da se zove gradom. To ne znači da na mjestu nastanka grada ranije nije bilo tragova života, odnosno naselja. Naselja često imaju kontinuitet života, odraz su stepena razvitka i potreba društva, izraz potreba vremena, bez obzira na konkretan motiv ili uzroke. Manje je bitno da li su uzroci demografske, ekonomske,

komunikacijske, ili vojnostrateške naravi. Nerijetko se prepliće više njih, nekada jedan ili drugi imaju značajnijeg utjecaja, ali je bitno da rezultiraju vrlo značajnim, prije svega civilizacijskim pomacima i dostignućima. U tom smislu, Sarajevo je najtipičniji primjer osnivanja i razvitka novog tipa grada u Bosni. To je prvi grad koji je utemeljen na novi način, na novim principima i po potpuno novim obrascima, sa vrlo jasnim i preciznim pravilima, specifičnom vrstom objekata, njihove namjene i načina funkcioniranja. Druga važna činjenica u ovom kontekstu jeste definiranje prostora koji obuhvata ta novoformirana zona naselja sa pojedinačnim vrlo precizno definiranim namjenama svakog od novopodignutih objekata. „Gradska zona“ je stoga uvijek definirana i u mnogim kasnijim izvorima, ona se navodi jer to je, između ostalog, određivalo i pravni položaj stanovništva naseljenog u gradskoj zoni.

Svaki grad u Bosni ima svoju „hronološku tablicu“ događaja i važnih datuma. Svaki važan datum za njegovu historiju ili u njegovoj historiji mora imati svoje mjesto „pod suncem“. Svi važni događaji se trebaju i moraju obilježavati, srazmjerno njihovom značaju. No, za svaki grad nema značajnijeg datuma od „njegovog postanka“. Pravo i pravno računanje historije jednog grada počinje s njegovim ulaskom u pisanu artikulaciju. I to je za svaki grad najznačajniji dan ili najznačajniji datum koji u njegovoj historijskoj hronologiji treba da se afirmira, artikulira i obilježava. To je pitanje historijskog identiteta i historijskog kontinuiteta. Bez historijskog kontinuiteta nema ni identiteta, a bez identiteta nema historijskog kontinuiteta. U slučaju Sarajeva, barem kada se radi o nečemu što se može nazvati definirana urbana cjelina, to je 01. 02. – 02. 03. 1462. godine. Utemeljenje nove vrste naselja gradskog tipa – Sarajeva (Saraj) predstavlja historijski međaš, i to ne samo obični, ono je historijska, pa i civilizacijska razdjelnica. Način i čin su vrlo precizno, jasno objašnjeni i definirani. U tome, dakle, nema nepoznanica, ili, preciznije, nema većih nepoznanica.

Utemeljenje novog tipa naselja i urbani sadržaji

...A zatim je (izjavio da je) u selu Brodac u području Sarajeva (saraj ovasi)¹ sagradio jedno konačište (dom) u stilu tekije (zavije), koja se sastoji od tri kuće jedne staje (istabl), jednog ograđenog dvorišta (harem) i ostalog što je potrebno, i za svoga života uvakufio je i zavještao s tim da služi kao

¹ Originalnu riječ (یس او اویارس) „Sarajevskog polja“.

tekija (zavije) i konačište siromašnim muslimanima koji su učenici, sejjidi, ratnici i putnici-namjernici.

(U njoj) će se kuhati meso, pirinač i hljeb koliko bude dovoljno a (trošiće se) i masnoće koliko bude potrebno. Oni (gosti) imaju pravo na jelo (čorbu) tri dana i ne mogu tu stanovati više od tri dana. Na čorbu imaju pravo i službenici spomenute tekije (zavije), a višak hrane koji preostane i pretekne kad se podmire oni (gosti i službenici) davače se nejakoj siročadi koja stanuje u toj varoši (kasaba).² (Dobrotvor) je takođe podigao most na rijeci Miljacki i (odredio) da za njegovo održavanje služi petnaest aršina (zemljišta) s oba kraja mosta s gornje i donje strane njegove i zavještao ga (most) onima koji će preko njega prelaziti, kao pravovaljan i na šerijatu zasnovan vakuf i kao valjanu zadužbinu koja će do vijeka trajati i kojom se stiže zadovoljstvo Svevišnjeg Allaha i odabranije mjesto.

Za održavanje svojih zadužbina uvakufio je od svojih pravih mulkovnih posjeda sljedeće: Sve mlinove koji se nalaze pod jednim krovom i jednu mezru iza navedenih mlinova koja se nalazi u spomenutom selu; banju i vodu za njene potrebe i ostatak vode od banje (tj.) one tekuće vode koja je dovedena; i han i dućane, koji su sagrađeni u njemu (selu). Njihove (tih dućana) granice su: s jugoistočne strane tekuća voda, sa zapada javni put, sve dokle se protežu dućani, sa sjevera je (granica dućana) javni put do iza toga hana, a s istoka do mulk-imanja njegova sina Muhammeda es-Sagira zajedno s onim što mu je on (Isa-beg) poklonio kao i onim što dopire do čaršije – i (što graniči) s njom (čaršijom) i što je iznad nje (čaršije).

...ispod Čaršije (suk), između dva puta; i ono (dobro) što se zove el-Atik, a nalazi se u mjestu koje se zove Varoš (i prostire se) sve do rijeke Miljacke, i ono (dobro) koje se zove Zagornica blizu Stare Varoši, i ona (dobra) što se zovu međuputnica i Nisputnica.

Dakle, i pored toga što je negdje u blizini ranije nekada postojalo naselje o čijem postanku ne znamo ništa preciznije, zapravo tek toliko koliko nam sugerira tekst i opis vakufname, ovdje su precizirani neki drugi mnogo bitniji momenti. Novo naselje nastaje na potpuno novoj lokaciji, na dijelu zemljišta koje je pripadalo selu Brodac, a ne na starim naseljima koja izvori neodređeno spominju. Vrlo jasno se potvrđuje novo naselje čiji prostor je definiran kao jedna potpuno nova graditeljska cjelina, sa novim

² Orginalnu riječ prekatiti i unijeti (تبصقلا هذه ىف)

sadržajima. To nije jedan građevinski zahvat, to je nešto što predstavlja veći kompleks različitih objekata u koje ulaze sljedeći sadržaji:

- jedno konačište (dom) sastoji od tri kuće sa pripadajućim ograđenim dvorištem (harem)
- jedne staje (istabl),
- most na rijeci Miljacki sa pojasom od po 15 aršina (10,2 metra)
- javno kupatilo (hamam)
- vodovod za kupatilo (hamam)
- han
- dućani u selu
- vodovod za ostale objekte

Vidimo da se ovdje prepliću različiti segmenti, stambeni (tri kuće), privredni (dućani, han), infrastrukturni (most i vodovod), higijenski (hamam). To samo za sebe već predstavlja vrlo solidnu planski uređenu urbanu cjelinu. Ovo je bio vrlo dobar poticaj da se mjesto učini privlačnim za nova doseljavanja i mogućnosti privređivanja. To se jasno vidi i po dinamici razvoja samoga mjesta koje je prije vakufname kao pazarni trg imalo 59 domaćinstava, a nakon izgradnje vakufskih objekata raslo je nevjerojatnom dinamikom. Ako to posmatramo sa tog aspekta u samo dvije decenije koliko je pouzdanije moguće pratiti to pitanje (1468-1489), stanovništvo novoosnovanog grada se utrostručilo i dostiglo stepen najrazvijenijih gradova u srednjovjekovnoj Bosni (koji su imali između 200-300 domova). A takvih je poznato samo pet (Fojnica, Kreševo, Visoko, Foča i Čajniče) koji su se razvijali zahvaljujući isključivo jednoj privrednoj djelatnosti, rudarstvu. Dakle, novoosnovani grad je „porastao“ sa 75 domaćinstava 1468.³ na 201 domaćinstvo 1489. godine.⁴

Nema sumnje da su *tekija (zavija), han, vodovod, hamam* najranije podignuti objekti te vrste i te namjene ne samo u gradu/pazaru, kasabi/„Saraj“, nego u Bosni uopće. I upravo zbog te činjenice ovaj čin ima svoju neprocjenjivu težinu u pogledu inauguracije i uvođenja jedne potpuno novе prakse u graditeljsku i životnu tradiciju naših krajeva. To je svakako

³ Sumarni popis, 69.

⁴ BOA, TD 24, fo 17-18.

višestruko obogaćivalo sadržaje i u bitnome mijenjalo ambijent i kulturu življenja u našim krajevima.

Naprijed navedeni sadržaji su izraz jednog ustanovljenog i potvrđenog civilizacijskog dostignuća do tada nepoznatog na prostorima Bosne. Ono što je ovdje evidentno jeste da je ta potpuno nova urbana graditeljska cjelina nastajala u granicama (*ataru*) sela Brodac, dakle u blizini ranije već nestalih naselja varošskog tipa ili srednjovjekovnog trgovišta, koje se vrlo jasno spominje. Ali, lokalitet nije tako preciziran niti omeđen kao što je to u slučaju objekata koje je podigao Isa-beg Ishaković, koji čine jedan skladan, urbano zaokružen, ekonomski samoodrživ koncipiran kompleks objekata. Osim toga, treba istaći još jednu činjenicu. Ovo je najstariji, najdetaljniji i najsadržaniji pravni akt koji opisuje jedan takav čin u Bosni. Nije poznat pisani dokument iz ranijeg razdoblja koji na detaljniji način definira i opisuje granice jednog naselja uključujući i njegov unutrašnji sadržaj detaljno navodeći podignute građevine.

U našem fokusu jeste novi obrazac koji se uvodi u graditeljsku praksu u Bosni. On se na primjeru vakufname Isa-bega i njegovih zadužbina na našim prostorima uvodi kao do tada nepoznat i neviđen, i koji će, u suštini, osim što nagovještava novu epohu, postati neka vrsta preteče univerzalnog civilizacijskog obrasca u postanku i razvitku naših gradova. Ti obrasci su kasnije postali općeprimjenjivani u Bosni. To je ono, između ostalog, po čemu se ovaj čin izdvaja i po čemu je značajan za novu praksu u Bosni. Dakle, novi grad je imao definirano mjesto, određen lokalitet, ima određeno vrijeme čina kada se to dogodilo, omeđen prostor koji je obuhvatala novodefinirana graditeljska cjelina, preciziranu vrstu i namjenu objekata i njihov broj, definirane principe funkcioniranja i namjene objekata, kao i druge elemente, posebno one humanog, socijalnog i društvenog karaktera.

Ovaj čin se, naravno, može promatrati u dvije ravni ili dva konteksta: hronološkom i civilizacijskom. Jer, utemeljenje Sarajeva nije samo utemeljenje jednog grada, osnivanje ili utemeljenje jednog značajnijeg naselja. Utemeljenje Sarajeva jeste inauguriranje jedne nove paradigme grada, paradigme ili koncepta do tada nepoznatog i neviđenog na našem prostoru. Grad je civilizacijska tekovina – vrlo važna, ona se uobličuje i upotpunjuje određenim funkcijama koje grad kao civilizacijska tekovina ima. A, Sarajevo je taj obrazac na kojem je nastajalo mnogo gradova u Bosni. Sarajevo

je paradigma bosanskih gradova, u pogledu tih funkcija: urbanih, infrastrukturnih, privrednih, obrazovnih, socijalnih, kulturnih. Na ono što je utemeljio Isa-beg u Sarajevu nadograđivali su drugi vakifi od Isa-bega do Gazi Husrev-bega, koji je opečatio sedmodecenijsko stasanje jednog grada i doveo ga u rang najznačajnijih gradova na Balkanu.

Po istom, ili sličnom obrascu, nastajali su drugi gradovi u Bosni. Negdje se radilo o daljoj urbanizaciji srednjovjekovnih gradova (rudarskih, trgovačkih ili srednjovjekovnih utvrda), negdje su iz sela nastajali gradovi, a negdje su gradovi nastajali u mjestima gdje uopće nije bilo nikakvog naselja. Na prostoru koji je obuhvatao Bosanski ejalet do kraja 16. stoljeća po tom receptu odvijao se razvoj 123 gradska naselja. Svakako, najbrojnija naselja gradskog tipa prisutna su u Bosanskom sandžaku, njih 44.

Ovdje ne možemo zanemariti ni neke druge elemente, a to je u ovom slučaju klasifikacija koja je proisticala iz specifičnosti sadržaja koje je grad nudio. Od spomenuta 44 grada, 22 ih je imalo status „kasabe“ (*Sarajevo, Visoko, Zenica, Velika, Gornja Ukrina-Derventa, Kotorsko, Kloka, Višegrad, Prača, Glasinac, Čelebi Pazar- Rogatica, Knežina, Maglaj, Žepče, Tešanj, Doboj, Banja Luka, Kobaš, Lišnja, Travnik, Jajce, Novi Pazar*), 16 ih je imalo status „pazara“, (*Ljubočić – Pazarić, Četvrtkovište, Kladanj, Fojnica, Kreševo, Busovača Kakanj, Sutjeska, Kamengrad, Dičevo-Sanski Most, Dimitrovica, Skender pašina varoš-Nova Varoš, Mramorak, Olovo, Kosovljani, Kaletina –Srbac i Trn*), četiri status „grad utvrda“ (*Kostajnica, Bihać, Dubočac, Gradiška*) i dvije varoši (*Vranduk i Dobrun*). Navedeni status je mnogo značio za sam grad i njegovo stanovništvo, posebno za kasabe, što je potvrda dostignutosti visokog stepena urbanog i ekonomskog razvitka, dok su ostali bili u nekom „polugradskom“ statusu. Svojim razvojem isticali su se Sarajevo i Banjaluka kao dva najznačajnija i najrazvijenija grada u Bosni. Prosječna veličina grada među navedenim iznosila je 275 domaćinstava. U nekim drugim statističkim promatranjima, uz izuzetak nekoliko nerazvijenih gradskih naselja (16) koja su po demografskom potencijalu kao neka veća seoska naselja, prosjek veličine grada, uključujući i Sarajevo, iznosio bi 396 domaćinstava. Bez Sarajeva kao najrazvijenijeg grada, ostatak od 27 gradskih naselja imalo bi prosječno 254 domaćinstva. Ova činjenica značajnija je tim prije što su samo tri grada u srednjovjekovnoj Bosni imala više od 200 domaćinstava (Fojnica 329, Kreševo 299, Visoko 220), dok su

se dva približila tom broju od 200 i to: Čajniče (199) i Foča (192). To su najrazvijeniji i najmnogoljudniji gradovi u Bosni u vrijeme nastanka Sarajeva kao novog gradskog naselja.

Na identičan način na koji je nastajalo Sarajevo nastalo je nekoliko gradskih naselja u atarima pojedinih sela. Tako su iz srednjovjekovnih seoskih naselja nastala gradska naselja Vrh Kloka (Novo Jajce, Varcar Vakuf), Novosel (Donji Vakuf), Česta (Gornji Vakuf), Županjac (Duvno), Gračanica. Ta su gradska naselja nastajala zahvaljujući upravo pojedincima koji su u njima osnivali svoje zadužbine koje su navedena naselja izvodila iz anonimnosti i uvodila ih u red respektabilnih i vrlo poznatih gradskih naselja. Ovdje posebno želimo naglasiti slučaj Gračanice koja se iz srednjovjekovnog sela i srednjovjekovnog rudnika razvila do te mjere da se mogla svrstati u red razvijenijih gradova u Bosanskom ejaletu i po tom kriteriju porediti sa administrativnim centrima nekih sandžaka, Klis, Hercegovina, pa i Zvornik kojemu je pripadala. U samom Zvorničkom sandžaku, po demografskom potencijalu, bila je drugi grad po veličini i od nje je veća bila samo Gornja Tuzla sa 599 domaćinstava. Iz primjera Gornje Kloke (danas Mrkonjić Grada), jasno se vidi proces utemeljenja i početnog razvoja jednog gradskog naselja.

„Spomenuti aga je na tim zeminama dao sagraditi časnu džamiju, karavansaraj i dućane. Pazarni dan je ustanovio u petak. Prilikom ponovnog popisa bosanskog vilajeta stigao je carski ferman datiran posljednje dekade mjeseca safera 998. godine (između 30. XII 1589. i 8. 1. 1590) čiji je sadržaj sljedeći: Uvaženi jajački kadija dostavio je u svojoj predstavki da selo Gornja Kloka, drugim imenom Novo Jajce, koje pripada jajačkom kadiluku, budući je granično, vrlo teško prolazno i opasno, to su granične age, islamski ratnici i narod tog kraja podnijeli molbu da se u tome mjestu podigne časna džamija, karavansaraj i dućani te da to mjesto postane kasaba, što bi za putnike, trgovce, goste i stanovništvo tog kraja bilo vrlo korisno. Budući je zamoljena carska zapovijed o tome da se niko ne treba da miješa u pitanje onih koji ovamo sa porodicama dolaze i nastanjuju se, to je od strane carskog Divana izdata zapovijed da to mjesto postane kasaba, a od strane carske blagajne je, spomenutog datuma, izdata takođe druga zapovijed da stanovnici – u cilju oživljavanja i naseljavanja tog mjesta – budu

oslobođeni poreza *avariz-i divaniye* i *tekalif-i orfiye*, kao i da oni koji dolaze i nastanjuju se budu oslobođeni od svih drugih obaveza: od pohoda sa beglerbegom u navalu, od čerahorluka, te da budu oslobođeni od svih nameta iz naslova *tekalif-i orfiye*, da im se ne otežava i da se ne uznemiravaju. Gore zapisani zemini ponovo su kao takvi zavedeni. U novi popis su uneseni s tim da vakuf svake godine plaća iznos od 300 akči“.⁵

S druge strane neka naselja su nastajala na mjestima koja nisu imala nikakvu tradiciju naselja. Grad Rudo nastao je na potpuno pustom mjestu koje je bilo sijalište. U svome rodnom kraju u Istočnoj Bosni, motiviran dobročinstvom, ali i sentimentom za svoj rodni kraj, bosanski sandžak-beg Mustafa-beg sredinom 16. soljeća (1555) utemeljio je grad Rudo na sljedeći način.⁶

„... pošto je na jednoj strani mezre poznate pod imenom Rudo u nahiji Polimlje koja pripada kadiluku Foča u Hercegovачkom sandžaku, a koja je u blizini plemenitog mjesta njegova rođenja i njegovoj porodičnoj lozi, rijeka Lim a na drugoj strani rijeka Krupa, i pošto je to mjesto prolaza i prelaza, te svaki čas i u svako vrijeme tu prolaze i prelaze putnici i prolaznici, a to je mjesto daleko i od grada, te pošto postoji krajnja potreba da se na tom mjestu izgradi most i da ono postane kasaba, to je srećom i napretkom ovjenčani, moćni i uzvišeni sultan svijeta i vladar zemlje i vremena dodijelio mulk, kao jedan od svojih uzvišenih darova, spomenutu opisanu mezru rečenom mirlivi svijetlog uma i darovana mu je carska mulknama.

Vakif je potom podigao džamiju, školu i han, one objekte koji će moći ispunjavati nasušne životne potrebe onih koji se nastane u tom mjestu.⁷

„A na velikoj rijeci po imenu rijeka Lim koja protiče u blizini spomenutog mjesta ...sagradio je jedan čvrst most i jedan elitani kameni most na luk i zavještao za klasno privilegovane i za plebs, za sve ljude koji tuda prolaze i prelaze. Uz to je sagradio prvorazrednu banju koja pruža spokoj-

⁵ A. Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)“ *POF XXV/1975* (1977), 133-169; A. Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)“ u: *Studije o Bosni*, 135.

⁶ Nedim Filipović, „Vakufnama Mustafa-bega, bosanskog sandžak-bega, iz 1555.“ u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine XV i XVI vijek*, Orientalni institut, Sarajevo 1985, 105-110.

⁷ Isto, 106-107.

stvo. Na rijeci, koja je poznata među ljudima pod imenom Krupa, sagradio je vrijedan mlin, od četiri prostorije, koji danonoćno okreće poput nebeskih sfera, kao i dvije stupe, te dućane štavilaca pod krovom čije su granice poznate i napokon na tržištu više dućana čije su granice poznate sa tri strane za privrednike čaršije, zanatlije, i trgovce...“

Dakle, zbog naprijed istaknutog, Sarajevo ima i mora imati u promatranju tih pitanja posebno mjesto i simboliku u pogledu gradogradnje u Bosni, odnosno „rodonačelničku“ ulogu u tom smislu. Osnivanje Sarajeva kao takvog jeste inauguriranje i početak jedne potpuno nove epohe za koju možemo kazati da je nagoviještena s Isa-begom i njegovim hajratima, odnosno osnivanjem novog tipa gradskog naselja sa jasno definiranim konceptom razvitka i sadržaja gradskog života. U tom smislu vrlo važna činjenica jesu sadržaji koje je novi grad nudio. To je rezultiralo zadovoljenjem urbanih, infrastrukturnih, privrednih, duhovnih, obrazovnih i socijalnih funkcija koje je imao i sadržavao svaki grad koji je nastajao ili se razvijao na principima na kojima je i Sarajevo.

ULOGA ISA-BEGA ISHAKOVIĆA U PROVOĐENJU OSMANSKE ISTIMÂLET POLITIKE U BOSNI

dr. Sedad Bešlija

Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju

Sažetak

U ovom radu se govori o Isa-begu Ishakoviću kao vještom političaru koji je za vrijeme svoga djelovanja na položaju skopskog krajišnika i bosanskog sandžak-bega sredinom 15. stoljeća uspješno provodio unaprijed osmišljenu i strateški postavljenu osmansku politiku koja je bila primjenjivana na svim prostorima koji su bili u nekoj vrsti interakcije s osmanskom državom u čiji su sastav kasnije ušli. Premda su izvori oskudni i ne nude mnogo informacija koje se tiču značajnih pitanja, kao što su odnosi unutar srednjovjekovnog bosanskog plemstva, proces osnivanja Sarajeva, odnosi sa Dubrovčanima, odnos prema nemuslimanima, važno je na osnovu postojećeg izvornog materijala ponuditi neku vrstu odgovora na istaknuta pitanja. Sve to zajedno će pomoći da se potpunije sagleda mjesto i uloga Isa-bega Ishakovića u ostvarenju ključnih političkih ciljeva osmanske države u Bosni pred konačan slom kraljevstva.

Ključne riječi: Isa-beg Ishaković, istimâlet politika, Bosanski sandžak, Sarajevo, nemuslimani

Pojam *istimâlet* u najužem historijskom smislu označava pridobijanje (lojalnosti) domaćeg nemuslimanskog stanovništva u procesu uspostave osmanske vlasti na način da se prema njima postupa humano, a što bi, na koncu, trebalo ishodovati uvećanjem teritorija nad kojim će država imati neposrednu kontrolu učvršćene i stabilizovane vlasti. U najširem smislu, *istimâlet* je vodeća politika osmanske države koja je obuhvatala niz postupaka gotovo prema svim prostorima i narodima, bilo da su došli u formalni kontakt s Osmanlijama ili su bili pod njihovom neposrednom ingerencijom. Drugim riječima, najveći broj mjera i metoda koje su Osmanlije poduzimale u cilju osvajanja, uspostave, učvršćivanja i stabilizacije svoje vlasti na određenom teritoriju naziva se *istimâlet* politika. Ona se odnosi na sve sfere društva (politika, vojska, privreda, vjera, kultura i svakodnevica) na koje je hijerarhija osmanske vlasti imala utjecaj. Naime, riječ je o cjelokupnoj strategiji i doktrini jedne efikasne državne politike čiji se korijeni nalaze u prvim državnim organizacijama turskih, ali i drugih naroda na Srednjem Istoku, prije i poslije dolaska islama, naravno, uz nešto drukčiju formu.¹ Treba napomenuti da se ne radi o diplomatiji ili vanjskoj politici u njihovom modernom značenju, ali je jasno da neki elementi te dvije kategorije predstavljaju dijelove osmanske *istimâlet* politike.²

Od 1349. godine, kada su na čelu sa Sulejman-pašom osmanske vojne jedinice prešle na evropsko tlo, pa do prve opsade zidina Beča 1529. godine, ali i kasnije, u procesu osvajanja i stabilizacije vlasti navedena politička filozofija ili doktrina bila je sprovedena na terenu.³

Osnivanjem Skopskog krajišta 1392. godine Osmanlije su u fokus osvajačkih pohoda stavile prostore Srbije, Bosne, Zete i Albanije. Krajište je kao izuzetan geostrateški centar predstavljalo svojevrсну odskočnu dasku za dalja osmanska osvajanja na evropskom tlu. Upravo su krajišnici Skopskog krajišta svojim djelovanjem pripremali teren za konačan slom Kraljevine Bosne ljeta 1463. godine. Više od sedamdeset godina sistemati-

¹ Detaljnije: Sedad Bešlija, *Istimâlet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Institut za historiju, Sarajevo, 2017, 33. i 34.

² Mehmet İpşirli, "Osmansko državno uređenje – Uređenje u centru", u: *Historija osmanske države i civilizacije*, I tom, priredio E. İhsanoğlu, prev. Kerima Filan, Sarajevo, 2004, 237.

³ Feridun M. Emecen, "Osmanlı Devleti'nin Batı Siyaseti XIV.–XVI. Yüzyıllar", u: *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul, 2009, 99–101.

ski, temeljito i postepeno širili su i učvršćivali osmansku vlast na liniji Skoplje – Hodidjed.⁴

U tom procesu, odnosno sedamdesetsedmogodišnjem periodu osmansko-bosanskih odnosa, moguće je označiti četiri faze: a) od prvog upada osmanskih akindžija na prostore Bosne 1386. do bitke na Lašvi i početka haračkog statusa Bosne 1415. godine; b) od 1415. do 1426. ili 1428. godine, tj. prvih privremenih osmanskih zadržavanja u nekim bosanskim utvrdama; c) od tog vremena do 1448., tj. najranije moguće godine (terminus antequem) kada je formirano Bosansko krajište i d) od 1448. do pohoda sultana Mehmeda II Fatiha i zvaničnog kraja srednjovjekovne Bosanske Kraljevine 1463. godine.⁵

Jedan od krajišnika koji je odigrao važnu ulogu u procesu širenja osmanske vlasti s pozicije vojnog zapovjednika, ali i mudrog političara koji je provodio principe istimâlet politike na području srednjovjekovne bosanske države, bio je Isa-beg Ishaković. On je sin Ishak-bega, posin-ka Paše Jigit-bega, osmanskog krajišnika (uč beg), osvajača Skoplja. Neki izvori bilježe da je Ishak-beg pripadnik poznate hrišćanske porodice koja je živjela na Balkanu. Postoji pretpostavka da je ta porodica bila u krvnoj vezi sa bosanskim Kosačama i Pavlovićima. Druga pretpostavka je da su Ishakovići porijeklom iz Anadolije. Smatra se da je Isa-beg od 1439. godine bio na položaju skopskog krajišnika. Kratko vrijeme je tokom 1444. godine bio na čelu Smederevskog sandžaka. Odigrao je značajnu ulogu u bitkama kod Varne 1444. godine i na Kosovu polju 1448. godine.⁶ U vrijeme sultana Mehmeda II Fatiha imao je zapaženu ulogu kod osvajanja Novog Brda 1455. godine kada je predložio da se ponudi predaja tvrđave, što je

⁴ Hazim Šabanović, "Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. godine", GID BiH, VII/1955, 38.

⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982, 19.

⁶ Osmanski učenjak i historiograf Kemalpaşazâde (İbn Kemal) u svojoj hronici o osmanskoj dinastiji navodi narodno kazivanje prema kojem je Isa-beg u toku Kosovske bitke poslao svoga čovjeka prema Skoplju koji nailazi na šator u kojem vidi preminulog Ishak-bega kako stoji na namazu. Nakon što je predao selam, Ishak-beg se okrenuo Isa-begovom čovjeku i kazao mu: „Prenesi od mene selam Isa-begu. Neka ne diže bunu zarad zajednice, mi na njih motrimo. Neka ne brine za njihovu zaštitu, a ako on doživi poraz, mi smo spremni.“ Nakon toga čovjek se vratio na bojno polje na kojem je bitka već bila okončana pobjedom osmanske strane i ispričao dogodovštinu. Isa-beg je na sve to kazao: „Vjernici ne umiru, već samo presele iz kuće prolaznosti u kuću vječnu.“ *Tevarih-i Al-i Osman*, VII. Defter, Haz. Şerafettin Turan, TTK, 1957, 537. i 538.

odbijeno, nakon čega je osmanska vojska osvojila to mjesto. Bio je lično uz sultana prilikom neuspjelog pokušaja opsade Beograda 1456. godine. Čak se u osmanskim hronikama navodi detalj da je Isa-beg u jednom trenutku usljed bitke sa svojim odredom spasio sultana od ugarskog napada. Naredbom velikog vezira Mahmud-paše Anđelovića, zajedno sa Ahmedom Ali-beyogluom učestvovao je u drugom osvajanju Smedereva 1459. godine. Od 1464. do aprila 1470. godine bio je drugi sandžak-beg Bosanskog sandžaka. Godine 1470. učestvovao je u osvajanju Egia (zapadna Grčka). U vrijeme dok je sultan Mehmed II 1473. godine bio zauzet borbom protiv Uzun Hasana u Anadoliji, Isa-beg je uspješno čuvao granicu i zadržavao ugarske vojne snage od napada na osmanski teritorij. Time se dokazao i kao vješt političar. Zadnje vijesti o Isa-begu su da je na području Morave spalio nekoliko tvrđava tokom 1476. godine. Međutim, teško da je ova vijest tačna pošto tarih na džamiji koju je podigao u Skoplju potječe iz 1475. godine, pa neki istraživači pretpostavljaju da je u toj ili sljedećoj godini preminuo u tom gradu.⁷

Premda su historijski izvori skromni, a podaci oskudni, ipak, nekoliko zanimljivih detalja otkriva na koji način je Isa-beg provodio osmišljenu osmansku političku strategiju na tlu Bosne u predvečerje njenog zvaničnog osvajanja, ali i poslije tog čina. Pokušat ćemo to na ovom mjestu sagledati kroz četiri važne historijske slike (izgradnja dvora, dubrovačka ceremonija proslave, diplomatska medijacija i ljudski resursi).

Izgradnja dvora (saraj) i džamije sultana Mehmeda II

Treba imati u vidu da je Isa-beg Ishaković svojim djelovanjem skoro tri decenije predvodio prvu fazu procesa širenja islama i općenito utemeljenja islamske kulture na prostoru od Skoplja do Hodidjeda, odnosno Bosanskog krajišta.⁸

Svakako da je, pored tekije na Bentbaši, čin izgradnje džamije u čast sultana Mehmeda II Fatih⁹ - kao simbola islamske kulture i civilizacije -

⁷ Enes Pelidija, Feridun Emecen, „İsa Bey“, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22. Tom, 2000, 475. i 476.

⁸ Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990, 65. i 66.

⁹ U sidžilima i zapisnicima džamija u Sarajevu se naziva sa tri imena: Careva džamija, Stara džamija i Gazi sultan Fatih Mehmed-hanova džamija. Sejfudin Kemura, „Javne muslimanske građevine u Sarajevu“, *GZM*, XX-XXIII, Sarajevo, 1908/1911, 475.

u srcu nastajućeg Sarajeva 1457. godine predstavljalo jasnu poruku da je Bosna ušla u novi kulturno-civilizacijski okvir. Bio je to početak druge faze u procesu širenja islama u Bosni.

Međutim, sudeći prema spomenu naziva „Saraj-ovasi“ u Zbirnom katastarskom popisu koji je započet nakon osvajanja Istanbula, a završen u maju 1455. godine, Isa-begov dvor (saraj) izgrađen je najkasnije u maju 1455. godine, a vrlo vjerovatno je već bio izgrađen u maju 1453. godine, ako ne i ranije.¹⁰ Tim činom definitivno je poslana i politička poruka tadašnjem bosanskom kralju Stjepanu Tomašu da je novi osmanski sistem nepovratno utemeljen u Bosni, te da je osmanska država odlučila Bosnu pripojiti svome posjedu. To se, dakle, dogodilo u godinama u kojima je formalno-pravno još uvijek egzistirala Bosanska Kraljevina.

Svjestan situacije, posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević nije imao namjeru pružiti otpor sultanovoj vojsci čiji je napad bio sve izvjesniji. Povlačeći se na zapadne granice Bosne, iščekivao je pomoć ugarskog kralja Matije Korvina, ili je, možda, stvarao pretpostavke da u slučaju nužde može lakše uzmaći pred osmanskom vojskom koju je predvodio sultan Mehmed II Fatih.¹¹ Međutim, čin okrunjenja bosanskog kralja, vjerovatno na dan sv. Grgura Čudotvorca, 17. novembra 1461. godine, u Veneciji i papinskoj kuriji je, bilježe izvori, „oživjelo nadu u mogućnost zajedničkog otpora Turcima”.¹² Takvo stanje završne faze ostvarenja jedne planirane strategije, s jedne, i potpuno krive historijske procjene budućih događaja, s druge strane, akademik Nedim Filipović je opisao sljedećim riječima: „Jedinstvena je pojava u historiji osmanskih osvajanja na Balkanu da Turci u srcu jedne još neosvojene države, Bosanske kraljevine, zasnivaju kraj ma-

¹⁰ *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Uvod, turski tekst, prevod i komentari: dr. Hazim Šabanović, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1964, 3. Hamdija Kreševljaković je pisao da je „sagrađen nešto prije 1462 u kome su rezidirali krajišnici“. Zatim je dodao da je „sagrađen između 1435. i 1462. godine“, a Čatib Čelebi je u 17. stoljeću pisao da je podignut u doba sultana Fatiha. Kreševljaković na kraju zaključuje da bi dvor ili saraj „mogao biti sagrađen između 1453. i 1462. godine“. Vidjeti: Hamdija Kreševljaković, Saraji ili dvori bosanskih namjesnika (1463-1878), *Naše starine III*, 13.

¹¹ Desanka Kovačević, „Pad srednjovjekovne bosanske države po dubrovačkim izvorima“, *GDI BiH*, XIV/1963., Sarajevo, 1964, 211.

¹² D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 345-347.

log trga Trgovišta svoj novi grad orijentalnog tipa, Sarajevo. Ta činjenica je bila već dovoljan indikator stanja u Kraljevini i njene bliske sudbine.”¹³

Učešće u proslavi sv. Blaža i odnosi s Dubrovčanima

Druga slika koja prikazuje provođenje istimâlet politike na terenu dolazi iz Dubrovnika gdje se održavala još jedna tradicionalna proslava sv. Blaža. Zanimljiva je bila scena na toj proslavi u kojoj se ističe odvojenost pehlivana koje su poslali bosanski kralj i njegovi velikaši herceg Stjepan i Petar Pavlović, tako da je svaka grupa stajala za sebe, dok su iza njih stajali gnačarije (svirači) Isa-bega Ishakovića.¹⁴ To samo pokazuje na koji je način Isa-beg, i sve ono što je personificirao sredinom 15. stoljeća na širem prostoru jugoistočne Evrope, bio prisutan u svakodnevnom životu Bosne i susjednih zemalja.

Poznato je da su odnosi između Isa-bega i dubrovačke vlade u tom periodu bili dobri. Izvjesna napetost u odnosima osjećala se samo kada je bilo u pitanju plaćanje harača, jer je Isa-beg, bezuvjetno morao “uvjeriti” Dubrovčane da na vrijeme i u potpunosti izvrše svoje finansijske obaveze prema osmanskoj državnoj blagajni, dok su druga otvorena pitanja rješavana relaksiranije. Posebno je to bilo vidljivo na polju trgovine. Trgovali su, osim običnih, profesionalnih trgovaca, i službenici države, pa čak i sandžak-begovi, a među njima i Isa-beg. Ova praksa, koja se vremenom ustalila i udomaćila, najbolje pokazuje koliko je Isa-beg bio uključen u različite aspekte društvenih i diplomatskih aktivnosti na prostoru koji je bio u njegovom bliskom susjedstvu. Tako je, naprimjer, u februaru 1451. godine po sinovima nekog Tvrdiše dao kupiti za 400 dukata sukna i zamolio Dubrovčane da dozvole da se to sukno izveze bez uobičajne izvozne carine. Nakon što su prvi put to odbili, Isa-beg je poslao poklisara Ahmeta u Dubrovnik nakon čega su pristali na pomenuti način izvoza uz neke dodatne pogodnosti. Isto tako, Isa-beg 1. februara (poslije 1454. godine) iz Skoplja preporučuje svima svojim potčinjenima da Dubrovčanina Franka paze, jer trguje njegovim novcem.¹⁵

¹³ N. Filipović, „Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo“, 70.

¹⁴ Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, 325.

¹⁵ Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, 335.; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, 235.

Diplomatska medijacija na bosanskom dvoru

Jedna od političkih metoda preko koje su osmanski velikodostojnici na „legitiman“ način postajali dijelom bosanskih prilika bilo je i posredništvo u odnosima između različitih strana u Bosni, i to pozivom iz Bosne. To se posebno dešavalo onda kada su problemi postajali nerješivi bez uplitanja sa strane. Gazi Isa-beg Ishaković se spominje u jednoj takvoj medijaciji na bosanskom dvoru. Naime, bosanski hroničar Muvekkit, pišući o borbi za bosansku krunu nakon smrti kralja Tomaša, između Stjepana Tomaševića, Katarine Kosače, njegove maćehe, te Sigismunda, kraljevog strica, navodi da je Katarina izložila problem sultanu koji je, između ostalog, poslao Isa-bega da riješi novonastalu situaciju. Stvar je izglađena pristankom novog kralja Stjepana Tomaševića na uobičajenu džizju sultanu 1460/61. godine. Tom prilikom sin Sigismund i kćerka Katarine primili su islam i otišli sa osmanskim izaslanicima što je majku Katarinu ostavilo u žalosti.¹⁶

Isa-begovi ljudski resursi

Pojam *gulâm* (mn. *gilmân/gilmânân/gilmanlar*) ima široko značenje u historijskim izvorima osmanske provenijencije. Općenito, odnosi se na robove/poslugu na dvoru i oko dvora s određenim djelokrugom, a koji su svojim ponašanjem, odanošću i obrazovanjem mogli zauzeti visoke državne pozicije. Od vremena sultana Mehmeda II velika pažnja se posvećivala robovima (*kul*) koji su u osmanski posjed dolazili putem devširme zahvaljujući čemu je uspostavljen i svojevrsni robovski sistem (*kul-sistem*). Ta vrsta ropstva u osmanskom društvu imala je specifično značenje i poimanje u odnosu na zapadnoevropski kontekst tog fenomena. Biti sultanov rob bila je čast i povlastica, sultani su na njih gledali kao na najodaniju braću, a taj sistem je bio veoma važan u političkom, kulturnom i privrednom životu. Majke osmanskih sultana obično su bile robovskog porijekla, a najbolja i najizvornija djela osmanske civilizacije stvorili su „robovi“. Čitav jedan period ti ljudi su obnašali najviše dužnosti kako u administraciji, tako i u vojsci i sudstvu i to u vrijeme kad je osmanska država bila na vrhuncu moći sredinom 16. stoljeća.¹⁷

¹⁶ S. S. Hadžihuseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne*, I tom, 55.

¹⁷ Mustafa Zeki Terzi, „Gulâm“, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 14. Tom, 1996, 184; Lucija Bobanović, „Institucija harema na osmanskom dvoru“, *Ethnologica Dalmatica*, vol. 14, Split, 2005, 120.

Osim istanbulskih dvorova i divana, i krajišnici, sandžak-begovi ili beglerbegovi u pokrajinama su imali sličnu poslugu koja im je pomagala u poslovima. Osim gulâma i hizmečara, iz osmanskih katastarskih popisa sredinom 15. stoljeća može se uočiti da se u službi Isa-bega nalazio i značajan broj hrišćana spahija. Od Zvečana do krajnjih granica Bosanskog sandžaka, tj. kraljeve zemlje, osim Tetova (Kalkandelen), od 189 timara 160 su uživali ljudi koju su bili u njegovoj službi. U Kalkandelenu bio je četrdeset i jedan sluga (hizmetkar) kao uživaoci timara. Hrišćani spahije koji se navode u popisima nisu bili u statusu gulâma već hizmetkara u svojstvu vojnika koji nisi bili uživaoci timara.¹⁸

Povezanost sa domicijelnim stanovništvom kroz angažman domaćih ljudi, nemuslimana, na dvoru sandžak-begova bio je očit odraz razbitosti osmanske politike koja je imala za cilj stabilnu i dugovječnu vlast. Bilo ih je i u diplomatskim misijama, češće nego muslimana. Zabilježeno je da je Isa-beg imao dva dijaka-kancelara, Heraka Vraneša, oca carskog dragomana Ibrahima i Mihajla, „a na posaobine slao bi“ Tvrdišu Bogutovića, Branisava, Teodora, kefaliju Stefana, Branilu Stjepanovića, Aleksu, ceribašu Vlaha Svinjarevića i Dubrovčanina Živana Pripčinovića.¹⁹ Navedena praksa odbacuje tezu da je vjerska pripadnost isključivo bila određujuća u društvenim odnosima osmanske države, i to u periodu kada je ona bila na svojim vrhuncima vojne i ekonomske moći. Naravno, jedna od posljedica takvog postupanja jeste i činjenica da se islam proširio i zadržao među lokalnim stanovništvom.

Zaključak

Provođenje istimâlet politike i uloga Isa-bega promatrana je kroz četiri aspekta koji nude mogućnost stvaranja kompletnije i jasnije historijske slike odnosa i prilika na terenu u tom periodu. Zasigurno da je dodatnim

¹⁸ Halil İnalçık, *Fâtih Devri*, 149-150; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, s. XLVII-LVI, 3-22, 23-51, 52-57, 60-66, 67-94, 95-116.

¹⁹ To je bila redovna praksa i u drugim dijelovima Bosne. Naprimjer, hercegovački sandžak-beg, Sinan-beg, imao je dijaka Petra, a poklisare Stjepana Sratinovića, Vuka Vraneša, strica carskog dragomana Ibrahima. Ajaz-beg je u svojoj sviti imao Vlaha Svinjarevića, Braila i Tvrtka. Hamza-beg je imao Heraka, a Mustafa-beg Milivojević Pokrajca Vlaha, Milivoja Mihočevića, Vuka Baličevića, Ivana Radičevića, Ivku Konjhodžića, te kancelara Pokrajca Dijakovića. Kod vojvode Ahmeda bili su poklisari Radoja Vučetić i Vukan Dabravčić. Ć. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, 317.

istraživačkim poduhvatom u turskim arhivima, ali i regionalnim, posebno Državnom arhivu u Dubrovniku, moguće detaljnije rekonstruirati određene događaje na temelju kojih bi se historijska slika o procesu i metodama uspostave osmanske vlasti u Bosni sredinom 15. stoljeća upotpunila. Dakako da bi se time moglo detaljnije i šire govoriti i o historijskoj ulozi Isa-bega Ishakovića u tom kontekstu.

GAZI ISA-BEG I DJECA BOSANSKOGA KRALJA SIGISMUND I KATARINA - KRAL-UGLU I KRAL-KIZI

prof. dr. Ismet Bušatlić
Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

U ovome radu opisana je sudbina dvoje djece bosanskoga kralja Stjepana Tomaša Kotromanića i kraljice Katarine, kćeri hercega Stjepana Kosače, sina im Sigismunda i kćerke Katarine, koja su odvedena iz Bosne kao taoci; o starateljstvu nad njima i njihovom izdržavanju, odgoju i školovanju koje je preuzeo Gazi Isa-beg; o Kraljeviću i princezi koji kasnije primaju islam, mijenjaju imena i žive kao Ishak-beg Kral-oglu i Kral-kizi; oboje umiru i bivaju pokopani u dva grada daleko od Bosne.

Ključne riječi: Gazi Isa-beg, kralj Stjepan Tomaš, kraljica Katarina, princ Sigismund – Ishak Kral-oglu, princeza Katarina – Kral-kizi

Kada je umro bosanski kralj Tvrtko II 1443. godine, bez poroda, naslijedio ga je drugi nezakoniti Ostojin sin, Stjepan Tomaš Kotromanić, pripadnik Crkve bosanske, koji je već bio oženjen Vojačom, također pripadnicom Crkve bosanske, iz Studenaca/Studenčice u ramskom kraju, po običaju i obredu Crkve bosanske. Vojača je bila „dobra i vjerna i dobro se vladala“ i kralju rodila sina nasljednika – Stjepana Tomaševića.

Kada je hvarski biskup Toma 1445. godine preveo kralja Stjepana Tomaša u katoličku vjeru, a kraljica Vojača odbila da napusti vjeru pradedovsku, Katolička crkva njihov brak nije priznavala valjanim. Da bi se po drugi put oženio, kralj je bio prisiljen da „zatraži“ i sačeka da „dobije“ papino „odobrenje“ o poništenju heretičkog braka, a tek potom da isprosi dvadestdvgodišnju Katarinu, kćer hercega Stjepana Vukčića Kosače, gospodara Zahumlja i Travunije, do tada svoga najjačeg protivnika. Vjenčanje je obavljeno po katoličkom obredu početkom maja 1445. godine u maloj crkvi sv. Mihovila kod Kiseljaka¹, a po drugim izvorima, godinu dana kasnije, 26. maja 1446. godine u Milodražu na dan svetkovine Uzačašća.²

U braku sa Katarinom Kosača kralj Tomaš je dobio sina Sigismunda i kćer Katarinu. Vrijeme njihova rođenja nije preciznije utvrđeno. Među historičarima, također, postoje razilaženja oko naravi kraljeve smrti (prirodna/nasilna) i sudbine dvoje siročadi u prvim godinama poslije toga; godini njihova odlaska iz Bosne; osobi koja ih je odvela; mjestu i vremenu njihova prelaska u islam.

Istražujući posljednje tri godine života i djela Gazi Isa-bega Ishakovića, njegovu vojnu i državničku karijeru, susreo sam se i sa tezom da je on bio očuh sirotog bosanskog princa Sigismunda i bosanske princeze Katarine, sina i kćeri bosanskoga kralja Stjepana Tomaša Kotromanića i bosanske kraljice Katarine, kćeri hercega Stjepana Vukčića Kosače. Tragom te teze, čini mi se, da sam razriješio neke od navedenih nepoznanica: kada su kraljeva djeca rođena, kada su odvedena iz Bosne, ko ih je i kuda odveo, gdje su i kada promijenila vjeru.

¹ Miroslav Đaja, *Sa Kupreške visoravni*, Naklada žepe Otinovci, 1970, 169.

² Mladen-Anto Molinar, *Regesta Bosne i Humske zemlje od 1401. do 1500*, Kiseljak, 2004, 207.

Kada su kraljeva djeca rođena

Čini mi se da se naši historičari nisu posebno zanimali za vrijeme rođenja posljednjih potomaka bosanske vladajuće dinastije Kotromanića. Tek poneko je zabilježio u kojoj su životnoj dobi polubrat i polusestra posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, Sigismund i Katarina, odvedeni iz Bosne³ i iz toga se izvodilo vrijeme njihova rođenja. Sporenja oko vremena njihovog odvođenja (nakon očeve smrti ili nakon pada kraljevstva) relativizirala su navode da je tada princ imao tek sedam godina, a princeza samo tri godine.⁴ Ima mišljenja da je Sigismund rođen oko 1450. godine⁵, posljednji je muški izdanak/potomak bosanske vladajuće dinastije Kotromanića. /Regan, Ljubez/

Kada su Sigismund i Katarina odvedeni iz Bosne

Kada je početkom jula 1461. godine umro bosanski kralj Stjepan Tomaš, odmah se pronio glas da je ubijen. O mjestu i načinu njegove smrti, poznato je, postoji više verzija: bilo je to „u šatoru pod gradom Bilajem 10. srpnja 1461. godine⁶; pred Orahovicom na izvoru rijeke Une kada je pošao da svojoj rođakinji Margiti pritekne u pomoć, „ali tamo ga iz potaje ubiše njegov brat Radivoj i sin mu Stjepan Tomašević“⁷; poginuo je u borbama protiv hrvatskoga bana Pavla Špirančića⁸; da je okrutno zadavljen; ili pak da je umro prirodnom smrću.⁹

Nakon zagonetne kraljeve smrti nastala je borba za bosansko prijestolje između pastorka i maćehe. Kraljeva udovica je zatražila arbitražu Visoke Porte u Istanbulu, pa je sultan poslao Ishak-pašu da u Bosni zavede red i mir. Tom prigodom pada mu u ruke dvoje kraljeve djece koje u Sarajevu prevede na islam i odvede sa sobom u Carigrad.¹⁰ Prema drugoj

³ Franc Babinger, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Matica srpska, Novi Sad, 1968, 191.

⁴ Isto

⁵ Krešimir Regan, „Ishak-beg Kraljević“, *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, 2, E-J, Mostar, 2015, 579-580.

⁶ Ivan Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne srebrenne*, Zagreb, 1993, 37.

⁷ Ivan Tomašić, *Povijest BiH*, Sarajevo, 1991, 553.

⁸ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, prema: Molinar, 2004, 282.

⁹ Bruno Ljubez, *Jajce grad: prilog povijesti posljednje bosanske prijestolnice*, HKD Napredak, Sarajevo, 2009, 148-149.

¹⁰ Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, 511.

verziji istoga događaja sultan je, da bi smirio spomenuti metež i smutnju, poslao Gazi Isa-bega 865/1461. godine, zajedno sa skopskim sandžak-begom Ishak-begom i tom prilikom su Sigismund i Katarina primili islam i vratili se sa Ishak-begom.¹¹ „U Sarajevu je Ishak-beg Gazija preveo Sigismunda na islam i dao mu ime Ishak-beg, a u turskoj se povijesti bilježi kao Kral-oglu (kraljev sin, kraljević).“¹²

Neki autori tvrde da su princ Sigismund i priceza Katarina poslije kraljeve smrti 1461. godine živjeli sa majkom na kraljevskom dvoru u Jajcu i odatle se, pred Osmanlijama, tek u ljeto 1463. godine sklonili u tvrđavu Zvečaj na lijevoj obali Vrbasa između Grebena (Krupa na Vrbasu) i Banje Luke, gdje su ih zarobile Osmanlije¹³ pod zapovjedništvom Dursun-bega i uzele za taoce. Sigismund je poslan na dvor u Istanbul, a Katarinu je sultan Mehmed II Osvajač dodijelio na skrb Isa-begu, koji ju je posvojio.¹⁴ Nakon prelaska na islam brat i sestra su dobili nova imena: Gazi Isa-beg je princu Sigismundu Kraljeviću dao ime svoga oca – Ishak-beg, a princezi Katarini, vjerovatno, nama nepoznato, ime svoje majke. Porijeklo im nije ni krio ni zatajio. Izveo ih je na isti put na koji je izvodio i vlastitu djecu.

Ishak-beg Kraljević

Ishak-beg Kraljević (Kral-oglu) je pohađao elitnu školu Enderun na dvoru u Istanbulu zajedno sa dvojicom Bošnjaka koji će se kasnije poženiti sultanijama: sa Ferhad-begom (Gazi Husrev-begov otac) i svojim daidžom Ahmed-pašom Hercegovićem. „Postao sultanov drug za trpezom i u igri, i često ga razveseljavao sirovim šalama“,¹⁵ te kasnije ostvario značajnu vojno-političku karijeru. Prvo borbeno iskustvo stekao je kao član pratnje osmanskog sultana Mehmeda II Osvajača u boju protiv Uzun Hasana, turkmenskog gospodara istočne Anadolije i Mezopotamije, 1473. godine. U ovome boju učestvovala su i neke spahije iz Bosne. Onima koji se nisu odazvali pozivu Gazi Isa-beg je oduzeo timare i dodijelio ih drugim zaslužnim osobama. Kasnije je Ishak-beg Kraljević postao sandžak-beg Bolua u Maloj Aziji.

¹¹ Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkit, *Povijest Bosne*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 55.

¹² B. Ljubez, *Jajce grad*, 149.

¹³ Franc Babinger, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Matica srpska, Novi Sad, 1968, 191.

¹⁴ Krešimir Regan, „Ishak-beg Kraljević“, *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, 2, E-J, Mostar, 2015, 579-580.

¹⁵ Babinger, 191.

Njegov uspon u osmanskoj hijerarhiji nastavio se i u službi novoga sultana Bajazita II i za vrijeme njegove vladavine ostvario zavidnu vojnu karijeru. Kao sandžak-beg pokrajine Karas u Anadoliji borio se 1485. godine ruku pod ruku s Jakub-pašom Hadumom u bici kod tvrđave Hirman protiv vojske mamelučkog sultana Kajt-Beya iz dinastije Burdzia u Egiptu; a iduće godine, sa daidžom Ahmed-pašom Hercegovićem, opet protiv istog neprijatelja kraj Adane u jugoistočnom dijelu Male Azije, gdje su poraženi i sa drugim zarobljenim zapovjednicima osmanske vojske odvedeni u zatočeništvo u Egipat.

Nakon oslobođanja iz egipatskog ropstva ponovo se borio protiv mamelučkog sultana 1488. godine, čija je vojska (17. VIII 1488) na polju Ali-Čairu (Agha-ča'iri) ponovo porazila osmansku vojsku. U toj borbi Ishak-beg je komandovao jedinicom koja se borila na čelu desnoga krila koje se prvo povuklo iz bitke, te dobrim dijelom prouzročilo novi poraz osmanske vojske. Zbog udjela u tome porazu bio je izveden pred sud koji ga je oslobodio odgovornosti.

Posljednji put se, izgleda, borio u Krbavskoj bici 1493. godine gdje je pomogao bosanskom sandžak-begu Jakub-paši Hadumu da nad hrvatskom vojskom ostvari veličanstvenu pobjedu. Tada je hrvatska vojska do nogu potučena i uništena srž hrvatskog plemstva.¹⁶ Savremeni osmanski povjesničar Hadže-zade detaljno je opisao ovu pobjedu, pored ostalog, i na temelju pojedinosti koje mu je upravo Ishak-beg ispričao, što govori da je Ishak-beg Kraljević u toj bici doista i sudjelovao.

Nije poznata tačna godina njegove smrti, ali se zna da je pokopan u Seresu.

Kral-kizi

Gazi Isa-beg je bio očuh bosanske princeze Katarine Kotromanić, kćeri Stjepana Tomaša i Katarine Kosača, te sestre Ishak-bega Kraljevića (Sigismunda Tomaševića), koju je nakon zarobljavanja u Zvečaju na Vrbasu u ljeto 1463. godine sultan Mehmed II Osvajač uzeo za taoca, te dodijelio na skrb Isa-begu, koji ju je posvojio. Kao članica obitelji Ishaković prihvatila je islam, promijenila ime i kasnije se udala. U Skoplju je živjela kao kaduna sve do smrti. U Skoplju je i pokopana. Nad njenim mezarom podignuto je turbe poznato pod nazivom „Kral-kizi, turbe kraljeve kćeri“.

¹⁶ Gavran, 1988, 110; Ljubez, 149.

KO JE BIO ISA-BEG ISHAKOVIĆ

DVA DO SADA NEOBJAVLJENA SVJEDOČANSTVA

Akademik prof. dr. Ferid Muhić
Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ u Skoplju

Sažetak

Ovaj rad sadrži filozofsku deskripciju ličnosti Isa-bega Ishakovića. Govori o zatamnjenim stranicama prošlosti zbog kojih mi savremenici nismo u stanju dokučiti saznanja o jednoj važnoj historijskoj ličnosti o čijim djelima više znamo nego o samom liku. Također, donose se utvrđeni podaci o porijeklu Isa-bega Ishakovića. Na kraju su uvrštena i dva zanimljiva svjedočanstva kroz koje autor nastoji prokknuti u humani karakter Isa-bega.

Ključne riječi: Isa-beg Ishaković, porijeklo, humanizam, vakufi, Skoplje

Godinama poznajemo neke ljude, a ipak, niti se kad upitamo ko su, ni kakvi su. Poznajemo ih, a ne znamo ko su. Kada je tako sa ljudima koje vidamo svakodnevno, nije se čuditi što se o ličnostima iz bliže, a pogotovo iz dalje historije zapravo i ne pitamo ko su, nego se sav naš interes iscrpi na utvrđivanju njihovih ličnih generalija i društvene legitimacije, te hronološkom prikazu njihovih djela.

Kada je riječ o Isa-begu Ishakoviću, situacija je još složenija: ne postoji saglasnost čak ni o njegovim ličnim generalijama, dok se o njegovoj ličnosti zna veoma malo, gotovo pa nimalo.

Ovaj tekst je pokušaj da se pitanje iz naslova ovog priloga postavi onako kako ga treba postaviti da bismo se bar malo primakli odgovoru na osnovno pitanje ovog priloga, da bismo znali ko je bio Isa-beg Ishaković.

To kako se zvao, ne kazuje nam ništa o njemu. Ko mu je bio otac, ko majka, također nam ne govori mnogo. Samo nam omogućava da znamo čije je dijete bio.

Njegova djela su nam poznata, njegove bitke su zabilježene, njegove pobjede notirane; i spisak njegovih zadužbina, vakufa, imareta je tu. Ali, i to nam govori o tome šta je uradio, koja zdanja je podigao, šta je od toga još ostalo, ali ne i ko je bio Isa-beg Ishaković. Jer, iako se uvriježilo uvjerenje da odgovor na pitanje ko je bio neki čovjek treba potražiti u njegovim djelima i u onome što je namjeravao uraditi, i ovdje treba biti uzdržan. Jer, iako o ljudima mnogo govore njihova djela, ipak, isto toliko, često i više, o njima govori ono što nisu učinili i što nikako ne bi pristali da učine.

Ponekad i ono što smo rekli, manje govori o nama, od onoga što smo prećutali!

Kada se ovdje pitamo: “Ko je bio Isa-beg Ishaković?“, mi se pitamo o čovjeku, pitamo se: “Kakav čovjek je bio Isa-beg Ishaković?“

Podsjetimo još jednom: znamo mu djela, mnoga zdanja koja je izgradio još stoje, ali sam Isa-beg Ishaković, onaj koji je bio živi čovjek, nikako da izroni iz gustih magli historije i ukaže nam se.

Pristupit ćemo traženju odgovora na dva načina: pregledom njegovih djela, onoga što je učinio i namjeravao učiniti u službi države čiji je bio subjekt, ali odgovor ćemo potražiti i kroz dvije do sada neobjavljene epi-

zode koje o Isa-begu Ishakoviću govore kroz prizmu njegove ličnosti. Pri tom, imamo na umu da djela ne mogu odgonetnuti cijelog čovjeka, koliko god bilo rasprostranjeno suprotno mišljenje. Najveći dio onoga što uradimo u životu, činimo po nekom nalogu, a ne po svom izboru – a u takvim djelima malo je onoga iz čega bi se mogli izvesti zaključci o tome ko smo i kakvi smo. Nasuprot tome, djela, čak i kada su naizgled nebitna, privatna - koja preduzmemo i ostvarimo po svom izboru - izražavaju samu našu bit i o nama govore najviše. Čak i pisac može pisati po nalogu, po direktivi, narudžbini, dakle nezavisno od, ili čak i suprotno svojim uvjerenjima, što znači da takva djela ne dopuštaju nikakve sigurne zaključke o samom autoru kao čovjeku. Utoliko i stoji ocjena da djela sama po sebi nisu uvijek odgonetka čovjeka, ali je zato čovjek uvijek odgonetka onih djela i postupaka koje je učinio po sopstvenom izboru.

A malo znamo o ovom čovjeku da bismo ga, kao čovjeka, odgonetnuli na osnovu njegovih djela koliko god da su ta djela velika i brojna. Tri je grada osnovao: Novi Pazar, Šabac, Sarajevo i u svakom je čaršiju, hanove, konake, medrese, džamije, izgradio. Izgradio je i čuvenu Skopsku čaršiju - najveću čaršiju u Rumeliji onoga vremena, i danas najveću tursku čaršiju na prostorima bivše SFRJ.

Valja reći i da je šturo i oskudno naše znanje o njemu u nivou osnovnih generalija, porijekla, roditelja, te da postoje nesuglasice u ovom pogledu čak i na pukom deskriptivnom nivou. Ne znamo sa sigurnošću ni kada se rodio, samo nagađamo i o datumu njegovog preseljenja na ahiret. Čak se i njegov mezar locira samo kao pretpostavka - koliko god bila uvjerljiva njena elaboracija koju je izvršio arheolog Mehmed Mujezinović, na osnovu nišana u Carevoj džamiji u Sarajevu. Ne samo da do danas nije poznata nijedna njegova slika, gravura, pa ni običan crtež, nego nema ni njegovog opisa, bilo od savremenika ili rekonstrukcija nastalih u kasnijem periodu. Kako je izgledao, kakvog je rasta bio, koje su mu boje bile oči? – ništa od toga ne znamo: kada bi se sada pojavio pred nama, ne bismo ga prepoznali!

Uistinu, malo je ljudi u novijoj historiji, ne samo Balkana nego i šire, čija su djela tako velika a naše znanje o njima tako oskudno. Može se sa sigurnošću tvrditi da u XV vijeku, dakle u razdoblju raširene pisane riječi, hronika, životopisa, biografija, na cijelom Balkanu ne postoji ličnost takvog historijskog značaja sa manjim brojem sačuvanih vjerodostojnih

historijskih svjedočanstava (bilo savremenika, ili komentatora iz kasnijeg razdoblja), kao kada je riječ o Isa-begu Ishakoviću. Koliko je meni poznato i koliko god mi to izgledalo nevjerovatno, nijedan književni tekst nije posvećen Isa-begu Ishakoviću, nijedno dramsko djelo nije u njegovoj ličnosti potražilo svoju inspiraciju. Teško je objasniti kako to da niko, ama baš niko, nije pokušao evocirati njegovu ličnost, oživjeti ga kao lik, dočarati njegov karakter. Zar već ova enigmatičnost tako značajnog aktera dramatične historijske pozornice, sama po sebi još nije locirala najveći izazov za umjetničku kreativnost, za imaginaciju, za faktografski potkrijepljenu rekonstrukciju njegovog života.

A o njegovoj ličnosti, karakteru, o snovima kojima je težio i o košmarima koji su ga progonili, o njegovim ambicijama i emocijama, nigdje još nijedne riječi. Bez toga, bez makar fragmenta o svemu tome, ne može se ni pristupiti pokušaju da se odgovori na osnovno pitanje:

Ko je bio Isa-beg Ishaković?

Rekonstruisali smo njegove građevine, ali ni u jednoj od njih nema graditelja, nema Isa-bega Ishakovića. A on je nekada, sasvim sigurno, boravio u svakoj odaji svojih zdanja.

Ako je biser hram koji školjka izgradi svojim bolom oko rane nanijete zrnem pijeska, kakvu li je ranu imao i koliki li je bol morao osjećati Isa-beg Ishaković da bi iz školjke svoje ličnosti izlučio dovoljno snage i osnovao tri grada, a u četvrtom sagradio najveću čaršiju svoga vremena i podigao desetine džamija, medresa, musafirhana, hamama, hanova, vrijednih hiljadu bisera.

Kako je moguće da su toliki pjesnici, književnici, psiholozi, sve do danas ostali gluhi pred takvom himnom dobročinstvu i slijepi pred tolikim biserima autentične nesebičnosti?! Kako objasniti činjenicu da je to ogromno i plemenito djelo prošlo nezapaženo, da je, i pored svega toga, ona najprirodnija, spontana želja kreativnog duha – saznati što više o čovjeku koji je takvo monumentalno djelo izgradio – ostala zatomljena?!

U odnosu na prvi nivo postignute (ne)saglasnosti o generalijama Isa-bega Ishakovića, valja, na osnovu nepobitnih činjenica, najprije raščistiti sa nagađanjima i zabludama na koje se i danas nailazi u akademskim krugovima, o identitetu historijske ličnosti Isa-bega Ishakovića. Ukazat

ćemo najprije na to da su u postojećoj historijskoj građi sačuvani pisani dokumenti koji ova nagađanja definitivno i neopozivo skidaju s dnevnog reda. Naime, akademik prof. dr. Lidija Kumbaradži-Bogojević, upućuje na natpis iznad glavnog ulaza u Gazi Ishak-begovu (Aladža) džamiju na kojem eksplicite piše da je Ishak-beg, otac Isa-bega Ishakovića, bio sin Jigit-paše, prvog namjesnika Skopskog elajeta:

“Ovaj sveti imaret izgrađen je u vrijeme sultana Murata, sina Mehmed-hana. Ovo Bogougodno zdanje podiže Ishak-beg, sin paše Jigit-paše, godine 842.“ (1438-39)

Iznad malih vrata, na istočnom zidu džamije, sačuvan je natpis koji ukazuje da je početkom XVI vijeka Gazi Ishak-begova (Aladža) džamija bila proširena i to od Hasan-bega, sina Isa-bega Ishakovića i unuka Gazi Ishak-bega. Natpis glasi:

“Hasan-beg, sin Isa-bega, naredio je proširenje ove džamije svog djeda, neka mu se umnoži ugled. Poslije ovog proširenja, ova džamija je nazvana Velika džamija. Proširenje je izvršeno pod nadzorom Mehmeda, sina Hadži Džindžija, krajem blagoslovljenog mjeseca Redžepa, godine 925 (između 29. VI. i 8. VII. 1519.)“

U istoj monumentalnoj studiji, akademik Lidija Kumbaradži-Bogojević, uz analizu arhitekture ovog objekta, prilaže i fotografiju kuće svog djeda, Jašar-bega Kumbaradžija, potomka Jigit-paše, izgrađenu oko 1880. godine, u kojoj je rođena i Lidija Kumbaradži. U istoj kući, (između 1896. i 1902.), živio je i Jahja Kemal (prvi ministar obrazovanja i kulture u vladi Kemal Mustafe Ataturka, kasnije ambasador Republike Turske u Velikoj Britaniji)¹, kao i majka Šarik Tare, jednog od najvećih biznismena savremene Turske, bliska rođaka Lidije Kumbaradžij.

Isto tako, na samoj Gazi Isa-begovoj džamiji, iznad glavnog ulaza stoji natpis:

“Ovaj svijetli i blagoslovljeni imaret podiže se po zapovijesti rahmetli Gazi Isa-bega (Ishakovića – turski: Ishakoglu), sina rahmetli borca za vjeru Gazi Ishak-bega, u vrijeme vladavine sultana, sina sultanovog, Mehmed-hana,

¹ Jahja Kemal (1884-1958) u knjizi *Uspomene (Hatıralar)*, ukazuju na ovo preko historije o Jašar-begu, unuku Jigit-paše, od kog vodi porijeklo i ovaj znameniti turski pjesnik i prosvjetitelj, rođen u Skoplju.

sina sultana Murat-hana. Isa-beg podiže ovu džamiju sa željom da ugodí Allahu Džellešanuhu. Izgrađena godine 880 (1473/76.)²

Utvrdíviši nepobitno da ni Isa-beg Ishaković, ni njegov otac, nisu bili ni "...oslobođeni robovi", ni "...iz roda Kosača", ni "...naše gore list", nego direktni potomci Jigit-paše, vratimo se centralnom pitanju: ko je i kakav je bio čovjek Isa-beg Ishaković?

Moja skromna traganja, više zahvaljujući sretnoj slučajnosti nego sistematskom istraživanju, dovela su me do dvije konkretne priče, bolje reći do dva sačuvana i zapisana predanja, u kojima se kao centralni lik javlja upravo Isa-beg Ishaković. Uvjerén sam da već samo postojanje ovih dokumenata čini visoko vjerovatnom, a možda i potvrđuje slutnju da su negdje sačuvana i druga neotkrivena svjedočanstva o tome ko je bio Isa-beg Ishaković kao čovjek. Vođen željom da ova dva sačuvana sjećanja na Isa-bega Ishakovića budu impuls za mnoga buduća traganja i saznanja iz kojih će nam se, poslije pet i po stoljeća, ukazati Isa-beg Ishaković kao autentična ličnost i čovjek, a ne puka anonimna, koliko god monumentalna figura, prilažem ih ovdje, pred ovaj značajni skup.³

1. Godine 1460. Isa-beg Ishaković u blizini Sultan-Muratove džamije i Sahat-kule, otkupljuje ovelu parcelu sa platanom (javor, činar), s riječima: "Ovdje, uz ovaj činar, neka se podigne džamija kao moj vakuf, ili za života ili poslije. I neka u njenom dvorištu niko ne dira ovaj činar, sve dok ga džamija ne nadživi, ako Bog da!" U dvorištu Isa-begove džamije izgrađene 1475/76, poslije njegovog preseljenja na ahiret, taj platan stoji i danas, stavljen pod zaštitu države. Na stablu je 2001. godine pričvršćena mesingana pločica sa oznakom da je star više od 590 godina. Na osnovu ovog zapisa vidimo da je Isa-beg Ishaković u konkretnom slučaju postupio iz perspektive sopstvenog karaktera, a ne na osnovu neposredne društvene ili službene obaveze. Mogao je narediti da se platan/činar posiječe, mo-

² Vidjeti u Лидија Кумбараџи-Богојевиќ, Османлиски споменици во Скопје, Табернакул 2014. Ova monumentalna arheološka studija objavljena je integralno i na turskom i engleskom jeziku.

³ Izvor: Dokumentacija rahmetli Hasan Huseina, profesora, odličnog znalca osmanskog turskog jezika i pisma, pasioniranog istraživača historije Skoplja. U njegovom arhivu dokumenata i prepisa sa osmanskih originala nalazila su se i dva pisana svjedočanstva čije izlaganje slijedi. Sin Hasan Huseina, Kenan Huseina koji danas živi u Berlinu.

gao je i ne spomenuti ga, ali nije učinio ni jedno ni drugo. Iz onoga što je mogao učiniti, a što je propustio da uradi, u ovom slučaju doznajemo o Isa-begu Ishakoviću, isto toliko koliko i iz odluke da činar/platan sačuva i zavjetuje ga džamiji, uz jednu, gotovo lirski formulisanu nadu, da će njegova džamija nadživjeti i stablo platana poznato po svojoj dugovječnosti, pod uslovom da ga niko nikada ne posijeće.

2. Jednog martovskog dana 1461. godine, kopajući temelje za manji vojni objekt u blizini skopske tvrđave Kale, vojnici Isa-bega Ishakovića (Ishakoglu Isa Bey), ispod prvih nanosa zemlje, otkrili su nekakav podrum u kome su, između ostalog, pronašli i jedan veliki stari ćup. Kada su, u prisustvu Isa-bega, pažljivo odstranili izlomljeni kapak sa tragovima sasušenog voska, na dnu ćupa ugledali su sklupčanu veliku zmiju i uz nju krupnu žabu, žive i zdrave. "Vidite ovo čudo!" – uzviknuo je Isa-beg Ishaković. – "Šta god da je nekada bilo u ovom ćupu, vino ili maslinovo ulje, odavno je isparilo. Ko zna kada i kako su se ova zmija i ova žaba sklonile u ćup, ko zna koliko su vremena provele zajedno u ćupu iz kog više nisu mogle izići?! Ali najveće čudo je da zmija sve to vrijeme nije progutala žabu?! Sačuvajte ovaj ćup kao Božiji znak, a zmiju i žabu pustite da žive. Ovo je mjesto gdje ćemo podići čaršiju, jer na ovakvom mjestu, gdje su zmija i žaba mogle zajedno opstati toliko dugo zatvorene u ćupu, moći će i ljudi svih vjera i jezika živjeti zajedno, složno i bez mržnje."

Od tada, Turci Skoplje zovu Us-kup: "Stari ćup". Hasan Husein mi je potvrdio da je taj ćup postojao na jednom mjestu u čaršiji sve do razornog skopskog zemljotresa 1963. godine i da je on lično više puta imao priliku pokazivati ga svojim učenicim i turistima.

I u ovom slučaju, Isa-beg Ishaković je mogao narediti vojnicima da razbiju stari ćup i ubiju zmiju i žabu, ali nije to učinio, nego je iz ovog slučaja izvukao duboku, humanistički ključnu poruku za sve naredne generacije Skoplja i skopske čaršije.

Po njegovom naređenju, na tom mjestu je izgrađena velika i lijepa skopska čaršija. Toliko je velika i lijepa bila ta čaršija da je pjesnik Ibn Kemal, početkom XVI vijeka o skopskoj čaršiji zapisao slijedeće stihove:

"Skopska čaršija je zemaljska kopija džennetske đul bašče. Skoplje je Bursa Rumelije, mladež na licu nevjeste."

Sam Isa-beg Ishaković lično je izgradio u skopskoj čaršiji mnoge objekte koji i danas stoje i funkcionišu: Bezistan, Čifte Hamam, Kapan Han, medresu, Ishak-begovu džamiju – u čast svoga oca Ishak-bega, kao i prvu islamsku biblioteku u ovom dijelu Evrope.

Osim što je jedna od najljepših legendi o porijeklu imena nekog grada, ova priča nam šalje transtemporalnu poruku univerzalnog značenja. Materijalni nalazi skopske čaršije, u kojima vakufska zdanja Isa-bega Ishakovića zauzimaju dominantno mjesto, podsjećaju nas da je Balkan stoljećima predstavljao jedinstvenu cjelinu i kulturni amalgam inspirisan najvišim humanističkim vrijednostima. U ovom kontekstu, skopska čaršija potvrđuje da je stereotip o navodnom “sudaru civilizacija” i vjekovnom neprijateljstvu Okcidenta i Orijenta na Balkanu, ideološki fabrikovana floskula i da se život na ovim prostorima stoljećima odvijao na temeljima kulture tolerancije i uzajamnog poštovanja, a ne mržnje i destrukcije.

Od tada do danas, Sarajevo, Novi Pazar, skopska čaršija, plove kao vanvremenske lađe okeanom historije već punih pet i po stoljeća prenoseći veliku humanističku poruku Isa-bega Ishakovića o toleranciji, uzajamanom poštovanju i prijateljstvu svih ljudi, svih kultura, svih religija.

ISA-BEG ISHAKOVIĆ I DUBROVČANI

prof. dr. Vesna Miović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Sažetak

Rad donosi pregled odnosa Isa-bega Ishakovića sa Dubrovčanima od sredine 15. stoljeća. Najveći broj podataka odnosi se na trgovačka i diplomatska pitanja. Rasvijetljavaju se Isa-begova uloga izvršioca sultanskih naredbi prema Dubrovniku, posebno u pogledu davanja harača, ali i različite mirnodopske aktivnosti prema Dubrovčanima u vrijeme dok je bio bosanski sandžak-beg.

Ključne riječi: Isa-beg Ishaković, osmanska država, Dubrovačka Republika, harač, mirnodopski odnosi, trgovina, posjete, 15. stoljeće

Prvi kontakti Isa-bega Ishakovića i Dubrovčana najvjerojatnije su datirani 1440. godinom. Radilo se o dubrovačkim trgovcima čije je poslovanje, uglavnom, bilo vezano za rudnike u Novom Brdu i Srebrenici. Ti su trgovci bili vrlo bitan faktor dubrovačke ekonomije, no povijest ih zapravo pamti po političkom, pa čak i ratnom djelovanju. Naime, u vrijeme prodora Osmanlija u Srbiju i na Kosovo, dubrovačke trgovačke kolonije izgubile su kontakt s vlastima u Dubrovniku i djelovale su sasvim samostalno i to kroz dvije krajnosti. S jedne strane, dubrovački trgovci Novog Brda, zajedno s lokalnim stanovništvom, spremali su se pružiti oružani otpor Osmanlijama. Drugi su, pak, s Osmanlijama uspostavljali prijateljski kontakt jer su htjeli osigurati svoj poslovni položaj, a u tim se naporima najviše istaknula kolonija u Prištini. Godine 1440. prigodom Isa-begovog svečanog ulaska u taj grad, na konjima su ga dočekali gotovo svi dubrovački trgovci. Nema sumnje da je taj čin djelovao na prijateljsko držanje Osmanlija prema Dubrovčanima i njihovom poslovanju na tom području. Sam Isa-beg bio im je veoma naklonjen, što će se posebno jasno pokazati nepunih dvadeset godina kasnije.

U međuvremenu, 1452. godine, Isa-beg se spominje u Dubrovniku. Razlozi njegove posjete nisu poznati, a začudo, mala je vjerovatnost da je došao zbog dubrovačkog sukoba sa Stjepanom Kosačom. Dubrovčani ga tada spominju kao krajišnika i vojvodu Bosne. Iako se o Isa-begovu dolasku u Dubrovnik ne zna ništa, taj događaj treba smatrati izuzetnim jer su osmanski dostojanstvenici vrlo rijetko stupali na dubrovačko tlo.

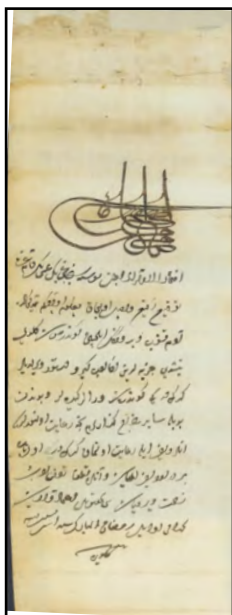
Kad je sultan Mehmed Osvajač osvojio Istanbul, Dubrovčanima je bilo jasno da će se njegova vojska ubrzo naći i na dubrovačkim granicama. Isto su tako sasvim dobro razumjeli da razjedinjene evropske kršćanske zemlje, od kojih su neke već uspostavile poslovne veze s Osmanskim Carstvom, neće uspjeti sastaviti kvalitetnu protuosmansku ligu. Unatoč tome, još 1457. godine, Dubrovčani su bili duboko upleteni u krojenje protuosmanskog križarskog rata time što se dio novca skupljen za finansiranje ratnih operacija nalazio u njihovim rukama. I baš u to vrijeme, to jest koncem navedene godine, načuli su da je sultan Mehmed Osvajač naredio Isa-begu i bosanskim vazalima da skupe što veću vojsku i napadnu Dubrovnik. Svega nekoliko dana kasnije, javio se sam Isa-beg i potvrdio vijest. Sultan mu je, zaista, naredio da napadne i opljačka dubrovačke tr-

govce na osmanskom tlu i da izvrši vojni napad na Dubrovnik. Ali, zbog starih prijateljskih veza, beg je smatrao potrebnim da o tome prvo obavijesti Dubrovčane. Sugerirao im je da pristanu na plaćanje harača i da smjesta upute poklisare na Portu. No, umjesto na Portu, oni su jednog poklisara poslali Isa-begu. Dubrovački plemić Jakov Gundulić stigao je krajem novembra i predao mu tkanine vrijedne 400 perpera. Poduzeo je sve da ga uvjeri da Dubrovčani ne smiju slati svoje ljude sultanu. U zemljama kršćanskih vladara trguje mnoštvo dubrovačkih trgovaca, a najviše ih je u zemlji napuljskog kralja, koji je zakleti osmanski neprijatelj. Stoga bi slanje poslanstva na Portu značilo propast za Dubrovnik, a sultan od toga ne bi imao nikakve koristi. Isa-beg, međutim, nije smio popustiti, a Dubrovčani su po njegovim riječima shvatili da pitanje harača više neće moći odlagati. Već sljedeće, 1458. godine, dvojica dubrovačkih plemića na Porti su ugovorili plaćanje harača u iznosu od 1.500 zlatnika godišnje.

Tako je nastao temelj osmansko-dubrovačkih odnosa, ali on je ispočetka bio vrlo krhak. U zaleđu Dubrovnika zahuktale su se ratne operacije. Osmanska vojska stigla je do dubrovačkih granica, a bilo je jasno da se sultan Mehmed koleba u vezi statusa republike. S druge strane, kršćanske zemlje i dalje su pripremale vojni otpor Osmanlijama, a polazišna tačka tog križarskog rata trebao je biti baš Dubrovnik. Godine 1464. plan je propao, što je Dubrovčanima u potpunosti odgovaralo jer je situacija bila opasnija i haotičnija više nego ikad. U to je vrijeme Isa-begova vojska ratovala u Hercegovini, a vojnici su povremeno provaljivali i pljačkali po dubrovačkom području. Mnoštvo izbjeglica iz Hercegovine pronašlo je utočište na Pelješcu i dubrovačkim otocima. Dubrovčani su dodatno utvrđivali zidine i kule i nije se znalo koga se više boje, Mlečana ili Osmanlija. U isto vrijeme, Dubrovčani su krišom finansijski pomagali Ugre koji su u blizini dubrovačkih granica ratovali protiv osmanske vojske. Isto tako krišom, sultanu Mehmedu su plaćali harač.

Sedamdesetih godina 15. stoljeća, Mehmed Osvajač je preko hercegovačkih vazala pokušavao nagovoriti Dubrovčane da se dobrovoljno podvrgnu osmanskoj vlasti. Ta činjenica je glavni pokazatelj da se sultan cijelo vrijeme kolebao u vezi sudbine republike pitajući se da li da joj ostavi status vazala, ili da je u potpunosti pokori. Postoje različita objašnjenja zašto je sultan Mehmed sve do svoje smrti u više navrata podizao iznos dubro-

vačkog harača. Tako se, recimo, jedno povećanje tumači kao naplata duga dubrovačkih zakupnika osmanskih carina sultanovoj blagajni. Međutim, rast harača može se shvatiti i kao pritisak na Dubrovčane da dobrovoljno postanu dijelom Osmanskog Carstva. Naime, jedino vrijeme kada je skupljanje novca za dubrovački harač predstavljalo problem bilo je razdoblje od konca 50-ih do početka 80-ih godina 15. stoljeća kada je novac iz dubrovačke državne blagajne curio na sve strane. Utvrđivanje Dubrovnika bilo je prilično skupo. Dodatne troškove prouzročilo je i mnoštvo izbjeglica iz Hercegovine, protuosmanske lige stalno su tražile novčanu pomoć, a tu je bio i tribut koji su Dubrovčani plaćali ugarskom kralju.

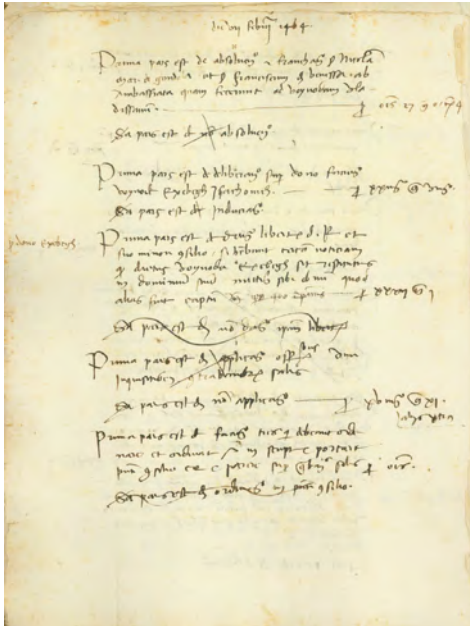
(25. ožujka/ 3. travnja 1468. (1. dekada ramazana 872.), tabor u Gepvizu; Bosanskom sandžak-begu Isa-begu: stigao je dubrovački poklisar harača, kojem je spomenuti sandžak-beg dodijelio čovjeka za pratnju; pošto je poklisar platio harač, treba mu pratnja za povratak; sandžak-beg dubrovačkim poklisarima mora iskazivati poštovanje, jednako kao i drugim sultanovim haračarima. (F. Kraelitz, Osmanische Urkunden: 48-51; G. Elezović, Turski spomenici, I: 73, 74)

Kritični trenutak, usred najgoreg haosa, datiran je sa 1468. godinom kada je sultan prvi put povećao dubrovački harač s 1.500 na 5.000 zlatnika. U centru zbivanja našao se i Isa-beg kojem je sultan naredio da napadne Dubrovnik ako zahtjev za povećanjem harača ne bude prihvaćen. Iako nisu imali izbora osim pristati, Dubrovčani su tražili vrijeme za razmišljanje. Isa-beg je zajamčio da ih u međuvremenu neće napasti i time im drugi put, u najopasnijem trenutku, pružio dragocjenu pomoć. Kad su poklisari krenuli sultanu, pratio ih je Isa-begov čovjek. (SLIKA 1) Opasnost je u

potpunosti minula kada je Isa-beg primio Mehmedov ferman sljedećeg sadržaja:

“Ponosu među velikim zapovjednicima, bosanskom sandžak-begu, Isa-begu, neka mu je slava trajna.

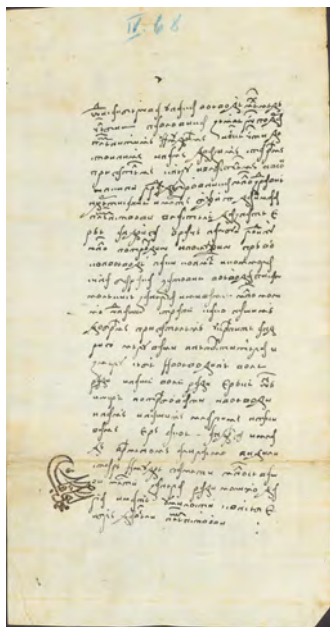
Kad stigne visoki carski znak, neka se zna da je dubrovački poklisar, kojega ste poslali u pratnji vašeg čovjeka, sada stigao i došao. Pošto je isplatio njihov harač, dano mu je odobrenje za povratak... Odsad ubuduće, onako kako se mojim ostalim haračarima ukazuje poštovanje, potrebno ga je isto tako i njima ukazivati. U tome nipošto ne postupajte drukčije. Nikako da ih se ne uznemirava i teškoće da im ne činite. Dokument smatrajte autentičnim i vjerujte mu. Napisano početkom blagoslovljenog mjeseca ramazana 872. godine u logoru u Gepvizu.”

Zapisnici Senata, sv. 18, f. 20 v.
Odluka Senata iz 1464. godine o daru koji će poslati Isa-begu. Na margini je naveden kao Esebegh.

Pedesetih i šezdesetih godina 15. stoljeća, u vrijeme kada je Isa-beg boravio u Vrhbosni i potom bio na položaju bosanskog sandžak-bega (najvjerovatnije od 1464. do 1470. godine), između njega i Dubrovčana zabilježeno je i mnogo aktivnosti koje bismo mogli nazvati mirnodopskim. Posredno znamo da su se dopisivali i da su ga dubrovački poklisari često posjećivali, ali sačuvano je malo konkretnih podataka.

Nema nikakve sumnje da je u Isa-begovom Sarajevu poslovao veći broj dubrovačkih trgovaca. Važnost Vrhbosne za dubrovačke poslovne ljude i prije je postojala, a porasla je upravo u vrijeme dolaska Osmanlija. Sedamdesetih godina 15. stoljeća dubrovačka trgovačka kolonija u Sarajevu bila je najveća u Bosni. U vremenu od 1475. do 1582. godine, dubrovačko Malo vijeće čak je jedanaest puta biralo konzule za rješavanje sporova među dubrovačkim trgovcima u vrhbosanskoj, to jest sarajevskoj koloniji. Osamdesetih godina broj im je bio još veći, ondje su imali svoje kuće i posjede, bez sumnje uglavnom u četvrti Latinluk. Povećani interes dubrovačkih trgovaca za nove osmanske gradske centre bio je u direktnoj vezi s gubitkom važnosti rudnika pod osmanskom vlašću.

Pismo Mehmed Čelebija dubrovačkim vlastima iz 1467. godine s preporukom da zadrže liječnika Andriju. Stojanović 820, ćirilski dokument

Isa-beg je i sam bio poslovni čovjek. Bavio se trgovinom tkaninama i novcem i to preko dubrovačke luke. Ljudi koji su vodili njegove poslove navraćali su u Dubrovnik. Jedan Dubrovčanin, izvjesni Franko, nastupao je kao Isa-begov čovjek i trgovao je njegovim novcem. Sačuvana je Isa-begova potvrda za Frankovo slobodno kretanje po bosanskom sandžaku. Dubrovčani su bega zastupali i na političkoj sceni. Živan Pripčinović, poznati dubrovački trgovac i zakupnik osmanskih carina, javlja se u Dubrovniku 1470. godine kao Isa-begov čovjek. Od dubrovačkih vlasti je zatražio

plemića koji će kao begov poslanik nastupiti na dvoru napuljskog kralja. Za tu je dužnost izabran Nikola Palmotić.

Isa-beg, njegov sin Mehmed Čelebi i unuk Barak bili su 1467. godine bolesni, a uspješno ih je liječio dubrovački liječnik Andrija. Mehmed Čelebi je Dubrovčanima poslao pismo kojim ih moli da Andriju zadrže u službi “vojvodine volje radi, i naše volje radi, jer će on opet biti potreban i vojvodi, i nama, i našim mladima, a isto tako i vama. Iako je Andrija mlad vremenom, vidjeli smo ga stare i mudre pameti, mnogo se vašoj milosti za njega radi molimo...”

Dubrovački poklisari donosili su Isa-begu novac i tkanine na dar, a on im je uzvraćao tkaninama. Za Božić su mu poklanjali birana jela, a vjerujemo da je bilo riječi o hladetini. Naime, sudeći po arhivskim spisima iz kasnijeg vremena, Dubrovčani su bosansko-hercegovačkim dostojanstvenicima u vrijeme Božića uvijek slali hladetinu.

Dana 3. februara 1469. godine, na blagdan sv. Vlaha, zaštitnika Dubrovačke Republike, Isa-beg je po svojim ljudima u Dubrovnik poslao svirača trublje, bubnjara, puhača, pjevače i pjevačice. Dubrovačke vlasti nagradile su ih novcem i tkaninama. Taj dokument vrlo jasno potvrđuje da je odnos Isa-bega i Dubrovčana uistinu bio poseban.

LITERATURA

1. Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd: SKA, 1952.
2. Gliša Elezović, *Turski spomenici*, Beograd: SKA, 1940.
3. Risto Jeremić i Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, Beograd: Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 1938.
4. Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo: Opština Grada Sarajeva, 1937.
5. Ćiro Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911.
6. Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo: Svjetlost, 1996.

DOPRINOS ISA-BEGA ISHAKOVIĆA RAZVOJU INTELEKTUALNE MISLI NA NAŠIM PROSTORIMA

mr. Osman Lavić

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu

Sažetak

U ovome radu predstavljena je biblioteka Isa-bega Ishakovića, koju je uvakufio drugom vakufnamom iz 1469. godine za medresu u Skoplju. S obzirom na to da je vakufnama ovjerena na sarajevskom šerijatskom sudu, te da je Isa-begov vakuf u Skoplju i Sarajevu djelovao kao jedna cjelina, često s jednim mutevelijom u Skoplju i zamjenikom u Sarajevu, to je značaj ove biblioteke i za područje Bosne. Popisom rukopisa u vakufnami prvi put je na našim prostorima izvršena klasifikacija naučnih disciplina koja se, s manjim korekcijama, zadržala sve do danas.

Ključne riječi: Gazi Isa-beg, osmanske biblioteke, rukopisi, Sarajevo, Skoplje

Uvod

Islamsko društvo je kao izraz duhovne potrebe potaknute kur'anskim tekstom, ali i iz praktičnih razloga, vrlo rano počelo prikupljati, čuvati i umnožavati pisanu riječ. U samoj Objavi postoji mnoštvo izraza koji na ovaj ili onaj način podstiču na korištenje pisane riječi ili govore o njoj kao što su: *suhuf* - listovi, *kitab* - knjiga koja se čita, *kalem* i *midad* - pero i tinta, *satr* - redak itd. Pitanje vakufljenja knjige u islamu rješavano je u prvim stoljećima njegovog razvoja. Tačnije, za vrijeme vladavine Abasida iskristaliziralo se mišljenje da, osim nekretnina, predmetom vakufa mogu biti pokretna dobra, posebno novac i knjige.

Kada govorimo o temeljnim učenjima islama u odnosu na knjigu važan princip predstavlja i činjenica da je *Knjiga - Kitab* objavljena „svemu svijetu“, dakle pravo je svih ljudi, a ne privilegija samo povlaštenih slojeva društva. I sam Poslanik islama je vakuf knjige, koja će koristiti ljudima, imenovao dobrim djelom čiji efekti dobra ne prestaju činom fizičke smrti njenog vakifa.

Ovi principi su rezultirali praksom da se u islamskoj civilizaciji vrlo rano formiraju biblioteke kao vakuf, kao općedruštveno dobro namijenjeno svima koji iskažu interes i potrebu za knjigom.

U vrijeme kada su se naši krajevi upoznivali sa islamom, sredinom XV stoljeća, islamska kultura je iza sebe imala skoro osam stoljeća dugo iskustvo i tradiciju pisanja, prikupljanja, čuvanja i umnožavanja knjige. Osmanska uprava je, uviđajući višestruku korist knjige za društvo, podržavala osnivanje biblioteka pri skoro svim odgojno-obrazovnim i vjerskim zavodima.

Biblioteka Isa-bega Ishakovića

Vrijeme Isa-bega Ishakovića može se uzeti za potvrdu ovih navoda. Još prije njega, njegov otac, Ishak-beg, osnovao je 1445. godine medresu u Skoplju i za njene potrebe uvakufio neophodnu literaturu.¹ Njegov sin, Isa-beg, kroz svoje dvije vakufname, nastavio je instalirati infrastrukturu kulturno-obrazovnih sadržaja u Sarajevu i Skoplju. Prvom vakufnamom ovjerenom na sarajevskom šerijatskom sudu 1462. godine, kao što je po-

¹ Gliša Elezović, *Turski spomenici*, knj. 1, sv. 1, 1348-1520, Beograd, Srpska akademija nauka, 1940, str. 14-22.

znato, osnovao je ono što je ovom području u to vrijeme bilo neophodno: tekiju sa narodnom kuhinjom, banju, most, mlinove i druge objekte.² Sedam godina kasnije, 1469. godine, izdiktirao je u svoju drugu vakufnamu pred šerijatskim sudijom i podugačak spisak knjiga - kitaba za potrebe medrese koju je osnovao nedaleko od očeve škole u Skoplju.³ Sarajevu u to vrijeme medresa nije bila neophodna, još uvijek nije bio dovoljan broj muslimanskog življa kojem bi služila i bila potrebna, kako bi danas rekli, nije bilo dovoljno konzumenata takve institucije.

Druga Isa-begova vakufnama, kojom je uvakufljena i biblioteka, ovjerena je na šerijatskom sudu 1. safera 874., odnosno 11. jula 1469. godine. Nije sasvim jasno na kojem šerijatskom sudu je uvakufljenje izvršeno. Sudeći prema kasnijim nadovjerama, vjerovatnije je da je ovjerena na sarajevskom nego na skopskom šerijatskom sudu. Ova vakufnama je u narednih pola stoljeća šest puta potvrđivana od strane sarajevskih šerijatskih sudija⁴, što dodatno svjedoči da je njena legalizacija bila na ovom sudu. Riječ je o dva vakufa, jednom u Sarajevu iz 1462. i drugom u Skoplju osnovanom 1469. godine, osnovanim od strane jednog vakifa, koji djeluju sinhronizirano, ponekad kao jedan, koji se prostiru od Sarajeva pa sve do Skoplja. U prvim godinama funkcioniranja ovih vakufa, mutevelija je često bio u Skoplju, a imao je svoga opunomoćenika, kaimekama u Sarajevu. Zbog toga možemo govoriti o ovoj biblioteci i kao prvoj koja, istini za volju, nije smještena na prostoru Sarajeva ili današnje Bosne i Hercegovine, ali je bila dostupna i njenim žiteljima i imala značajan utjecaj na razvoj vjerske i znanstvene misli uopće na ovim prostorima.

Biblioteka Isa-bega Ishakovića umnogome je odredila karakter islama u Bosni. Definirala je sadržaj štiva koje se čitalo u Bosni narednih više od 400 godina. Ponudila je klasična izvorna djela na kojima su se generacije

² Vakufnamu iz 1462. godine objavio je Gliša Elezović u *Glasniku skopskog naučnog društva*, knj. I, 1929, sv. I, str. 170-176, te ponovo preveo u: *Turski spomenici*, op. cit. str. 27-36. Kritičko izdanje i prevod uradio je i Hazim Šabanović, „Dvije najstarije vakufname u Bosni“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1952, br. 2 (1951), str. 5-38.

³ Gliša Elezović, *Turski spomenici*, op. cit., str. 79-126. Prevod s prepisom vakufname štampan je u: Gliša Elezović, *Turski spomenici u Skoplju*, separat preštampan iz *Glasnika skopskog naučnog društva*, sv. 1-2, Beograd, bez godine izdanja, str. 22-23.

⁴ Hazim Šabanović, „Dvije najstarije vakufname u Bosni“, op. cit. str. 14, bilješka 1 i dalje.

Bošnjaka, i ne samo Bošnjaka, stoljećima odgajale i stjecale potrebna znanja i vještine. Osmanska uprava je preferirala hanefijski mezheb i ešarijsko-maturidijski pravac u islamskom vjerovanju. Sadržaj biblioteke ovoga vakifa bio je na tragu takvih usmjerenja, mada su se u njoj mogla naći i djela autora sljedbenika drugih mezheba, ali to su djela koja se odnose na medicinu, veterinu, gramatiku, leksikografiju i sl. U vakufskoj biblioteci Isa-bega Ishakovića bila su zastupljena djela iz sljedećih disciplina:

- a. tefsir - nauka o tumačenju i razumijevanju kur'anskog teksta - ukupno 28 različitih naslova, odnosno 70 svezaka rukopisa. Prisutni su svi klasični mufesiri, kako tradicionalnih, tako i racionalnih pravaca: *Keššaf* Zamahšerija, Tefsiri Razija, Bejdavija, Hasana Kavašija, Begavija, Ebu Lejsa Samarkandija, i drugih mufesira, različitih mezhebskih, ali svi ehli sunnetskog pravca.
- b. kiraet - nauka o vještinama pravilnog čitanja, odnosno učenja kur'anskog teksta. Iz ove oblasti zastupljeno je sedam naslova klasičnih djela kakva su Šatibija, Sedžavendi, Razi, Dža'beri, te djelo o Asimovom kiraetu.
- c. hadis - islamska tradicija kao drugi izvor islama. Iz hadiske znanosti u biblioteci Isa-bega Ishakovića bile su zastupljene Muslimova i Buharijina zbirka hadisa. Iz ove oblasti u vakufnamu je upisano 27 naslova, odnosno 55 svezaka rukopisa.
- d. etika ili propovjedništvo - od djela iz etike ili propovjedništva, odnosno vaiza bilo je 12 naslova raspoređenih u 16 svezaka knjiga, opet glasovitih etičara poput Kurtubija, Pezdevija i drugih teoretičara ove tematike.
- e. usuli fikh i fikh - filzofija prava i pravo uopće. Najviše djela u biblioteci Isa-bega Ishakovića odnosilo se na pravo i njegove discipline (izvore prava, pravna rješenja-fetve), čak 72 naslova, odnosno 105 svezaka sve, kako to u vakufnami i naglašava vakif, *mu'teber*-probranih naslova. Ovaj termin i sam princip odabira literature zaslužuje više pažnje. Većina vakifa od Isa-bega, preko Gazi Husrev-bega, Kizlar-age, Elči Ibrahim-paše, Halil-efendije Trepanića i drugih, kada govore o uvakufljenju knjiga, redovno naglašavaju da je to pouzdana, provjerena, našim rječnikom re-

čeno recenzirana i pravovjerna literatura. Uglavnom, to ni u kom slučaju nije bilo kakva literatura. Ovaj segment biblioteke Isa-bega Ishakovića danas bolje razumijemo nego možda neke generacije prije nas. Danas kada imamo poplavu, gotovo pa šund literature, koja pretendira da bude autoritativno vjersko štivo, desetine privatnih izdavača koji u želji za materijalnim profitom izdaju i plasiraju štivo čije loše posljedice uveliko već osjećamo. Ovo nikako ne znači postojanje cenzure u pogledu mezhebske raznovrsnosti uvakufljenih knjiga, ali svakako znači da se vodilo računa o tome šta se pod firmom vjere i vjerskog štiva nudi u odgojno-obrazovnim institucijama.

- f. ostatak njegove biblioteke popunila su djela iz islamskog vjerovanja - 17 naslova, gramatike arapskog jezika (morfologija, sintaksa i stilistika) 30 djela, te leksikografije 11, medicine 10, književnosti četiri, i logike i filozofije po tri djela.

Iz oblasti medicine u biblioteci Isa-bega Ishakovića nalazilo se 10 naslova djela. Ovdje samo naslovom i kratkim opisom navodimo:

al-Qanun fi at-tibb – poznato medicinsko djelo što ga je napisao Ibn Sina (Avicena) u 11. stoljeću. Riječ je o medicinskoj enciklopediji koja je odigrala epohalnu ulogu u medicinskoj nauci srednjeg vijeka uopće i služila dugo vremena kao udžbenik na evropskim univerzitetima.

Kitab al-Baytari - jedno od djela slavnog botaničara Ibn Bejtara rodom iz Malage u Andaluziji iz 13. stoljeća, koje je, također, dugo vremena slovalo kao nezaobilazna udžbenička literatura iz ove oblasti.

Djelo *Mu'džiz fi at-tibb* koje govori o laboratorijskim predmetima u medicini. Napisao ga je Ebu Bekr Razi Ahmed, koji je živio u 9. stoljeću. Bio je istaknuti pisac djelâ iz hemije, medicine, algebre i astronomije. Djela su mu, kao i ranije navedenih autora, prevedena na latinski jezik i služila kao udžbenici na evropskim univerzitetima.

Fusulijev komentar Hipokritovog djela je još jedan naslov iz oblasti medicine, koji se nalazio u biblioteci Isa-bega Ishakovića. Hipokrit, otac moderne medicine, u Evropi je preveden tek u 16. stoljeću. Fusulijeve dopune i komentari ovoga djela bile su zastupljene u biblioteci u Skoplju makar 100 godina ranije.

I u narednom periodu ostat ćemo uskraćeni za neke informacije kada je u pitanju biblioteka Isa-bega Ishakovića. Ko je i na osnovu čega izvršio odabir naslova, te ko je potpisnik klasifikacione tematske šeme njegove biblioteke? Isa-beg je bio državnik, vojnik, i teško da je to njegovo djelo. Vakufnama nudi šture informacije na osnovu kojih nekad teško možemo identificirati o kojem je djelu riječ. Djela su navođena prema autoru, ili terminom pod kojim su tada bila poznata u intelektualnim krugovima, a što najčešće nije pravi ili puni naslov.

Zbirka fetvi *Fetawa qadihan* jedino je djelo iz ove biblioteke koje je 1940. godine Gliša Elezović zatekao u Isa-begovoj medresi u Skoplju. Danas se i njemu gubi svaki trag.

Danas imamo publikovan faksimil vakufname, njen prijepis i prijevod na osnovu kojeg možemo govoriti o brojčano veoma bogatoj, tematski raznovrsnoj biblioteci koju je sedamdesetih godina XV stoljeća Isa-beg Ishaković uvakufio, „na putu Božijem, i za Njegovu ljubav, za ljude od nuke“.

Zaključak

Biblioteka Isa-bega Ishakovića je značajna za proučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine iz više razloga:

- Ovo je prva biblioteka koja se spominje na području Bosne i Hercegovine. Iako njen fond nije pohranjen u Sarajevu, ona je registrirana na ovdašnjem šerijatskom sudu i dostupna je u okviru vakufa Isa-bega Ishakovića stanovništvu ovoga područja.
- Riječ je o biblioteci koje se ne bi postidjeli ni najveći centri u tadašnjem islamskom svijetu. U sklopu ove biblioteke uvakufljeno je ukupno 220 naslova, odnosno 365 svezaka rukopisnih knjiga na arapskom, turskom i perzijskom jeziku.
- Ovom bibliotekom izvršena je tematska klasifikacija rukopisne građe, odnosno naučnih disciplina koja je ostala na snazi, uz manje korekcije, sve do danas. Najnovija katalogizacija rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke urađena je na principima tematske klasifikacije koja je izvršena u popisu biblioteke Isa-bega Ishakovića.

- Tematska struktura je važna odrednica ove biblioteke. Riječ je o baznim klasičnim djelima iz mnogih naučnih disciplina koja su ostala u upotrebi u našim medresama sve do polovine XX stoljeća, pa i danas.

SUFIZAM I URBANI RAZVOJ OSMANSKE BOSNE

dr. Ines Aščerić-Todd
Univerzitet Edinburgh

Sažetak

Ovaj članak razmatra ulogu sufijskih tekija u formaciji i kasnijem urbanom razvoju bosanskih gradova u ranim stoljećima vladavine Osmanlija na prostoru Bosne. U tom periodu, 15. i 16. stoljeću, sufijske tekije su bile građene u Bosni i od strane nepoznatih sufijskih doseljenika kao i od strane visoko rangiranih osmanlijskih dužnosnika koji su bili pokrovitelji sufizma, sa skromnim, jednosobnim ili dvosobnim kućama pored puta, ili sa složenijim objektima sa sobama za mlade učenike-muride, rituale sufizma i prostore za molitvu, dvorišta i fontane, ove će prostorije u mnogim slučajevima poslužiti kao temelj za razvoj novih gradova u Bosni u srednjoistočnom stilu. Članak pobliže razmatra nekoliko reprezentativnih tekija koje su bile najranije muslimanske građevine izgrađene na mjestu današnjeg glavnog grada Bosne i Hercegovine, Sarajeva, i nalazile su se u središtu njegovog urbanog razvoja u tipični kozmopolitski osmanski grad.

Ključne riječi: Bosna, osmanska država, sufizam, tekija, urbanizam, 15. i 16. stoljeće

Dvojna funkcija tekija, ili zavija, kao duhovnih središta sufijskih aktivnosti i kao svratišta ili gostionice za putnike namjernike i siromašne, je veoma dobro poznata i priznata kao važan aspekt socijalnih uloga sufijskih redova, tarika, od njihovog početka. Shodno tome, uloga sufija u naseljavanju određenih područja i kasnijem širenju islama u tim područjima je, također, veoma dobro dokumentovana.¹

Ova uloga je bila naročito značajna u kontekstu Osmanskog Carstva i njegovom širenju, i u Maloj Aziji i u Evropi, odnosno na Balkanu: baš kao što su sufijski redovi stekli posebno važnu ulogu u Osmanskom Carstvu uopće, tako su i sufijske tekije poprimale različite dodatne dimenzije u razvoju svog društva. U mnogim slučajevima, sufijske tekije su se gradile na određenom području nakon dolaska pojedinca ili grupe sufijskih doseljenika uz osmansku vojsku ili ubrzo nakon toga, i bile bi prve muslimanske građevine koje su tamo izgrađene, ostavljajući trajan utjecaj na to područje i njegovo stanovništvo.²

Ono što je manje poznato je koju su ključnu ulogu te građevine igrale u formiranju pojedinih gradova u zemljama u kojima su bile izgrađene.³ Naročito dobar primjer takve zemlje je Bosna i Hercegovina. Bila je

¹ Kao što su, naprimjer, kolonijalizacijske i misionarske aktivnosti sufija u Indiji u 13. stoljeću; Annemarie Schimmel, „Sufism“, *Encyclopaedia Britannica*, Inc. March 30, 2012, <https://www.britannica.com/topic/Sufism/Theosophical-Sufism>; Ira M. Lapidus, *History of Islamic Societies*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 362-68.

² Pogledati studije kao što su Ömer Lütfi Barkan, „İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler“, Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler, *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 1942, ili Nedim Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin* (Sarajevo: Svjetlost, 1971). Pogledati također: Geoffroy, E., Lory, P., O’Fahey, R.S., Zarcone, Th., Clayer, Nathalie, Popovic, A., Nizami, K.A. and Kaptein, N., „Ṭarīqa“, u: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. http://dx.doi.org.ezproxy.is.ed.ac.uk/10.1163/1573-3912_islam_COM_1183, Accessed on 20 December 2016.

³ Posljednjih godina došlo je do porasta interesa i istraživanja ovog pitanja: pogledati, naprimjer: Heath Lowry, *The Shaping of the Ottoman Balkans 1350-1550: the Conquest, Settlement and Infrastructural Development of Northern Greece* (Istanbul: Bahçeşehir University Publications, 2008).

osvojena od strane Osmanlija službeno 1463. godine,⁴ ubrzo nakon čega je Bosna prošla kroz brz proces urbanog razvoja tokom kojeg su se formirali mnogi bosanski gradovi koje danas poznajemo.

U mnogim slučajevima, institucije koje su započele urbani razvoj su bile sufijske zavije. Skender-Vakuf, Zvornik, Visoko, Rogatica i Sarajevo - obični su bosanski gradovi čija imena rijetko daju više informacija o njihovom porijeklu ili historiji, izuzimajući prvi grad, jer nam riječ "Vakuf" govori da je dio pobožne islamske zadužbine (vakıf). Što se tiče drugih gradova, samo gledano na temelju njihovih imena, bilo bi vrlo teško uočiti bilo kakvu ulogu islama ili sufija i njihovih aktivnosti u razvoju ovih gradova. Ali, ipak, sve su to primjeri gradova za koje znamo sa sigurnošću da su sufijske tekije odigrale ključnu ulogu ili u samom njihovom nastanku ili u kasnijem urbanom razvoju.

To znamo zahvaljujući navikama Osmanlija za precizno vođenje evidencije: osiguravajući da se pokrije sve što je država mogla oporezovati, osmanski porezni registri sadrže mnoštvo informacija o stanovništvu, naseljima i urbanom razvoju pokrajina pod njihovom vlašću. Tako znamo, naprimjer, da je prije 1489. godine Visoko bilo malo kršćansko naselje, u kojem je bosanski guverner Ajas-beg sagradio zaviju i osnovao vakuf za njeno održavanje.⁵ Ubrzo nakon toga, Visoko se razvilo u novi muslimanski grad kakav danas poznajemo.

U isto vrijeme, sufija po imenu Muslihudin je stigao na područje Rogatice, sagradio zaviju, kupio jedan komad zemlje i naselio se tamo; ova zavija je bila prva muslimanska institucija na tom području, koje će se

⁴ Bosna je ostala pod osmanskom vlašću do 1878. godine kada je došla pod austrougarsku okupaciju, nakon čega je uslijedila potpuna aneksija 1908. godine. Zbog praktičnosti, termin "Bosna" će se koristiti za označavanje geografskih regija Bosne i Hercegovine, što je, također, historijski prikladno u osmanskome kontekstu, jer je Hercegovina, većim dijelom tog razdoblja, bila pod nadležnošću veće bosanske administrativne jedinice (nazvane Eyalet, Beylerbeylik ili Pašaluk).

⁵ Ines Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia: Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society* (Leiden and Boston: Brill, 2015), 77; Adem Handžić, "O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću" ('On the role of dervishes in the formation of town settlements in Bosnia in the 15th century'), *Studije o Bosni - historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda* ('Studies on Bosnia - historical contributions from the Ottoman-Turkish period'), (Istanbul: IRCICA, 1994), 94-5.

ubrzo razviti u muslimanski grad.⁶

U slučaju prethodno spomenutog primjera Skender-Vakufa, nekada u 17. stoljeću, u Bosnu je stigao sufijski šejh zvani Ali-dede Iskender. On je na području između Travnika i Banje Luke izgradio zaviju i osnovao vakuf za njeno održavanje. Ubrzo nakon toga nastao je novi muslimanski grad po imenu Skender-Vakuf, a naziv je dobio po Ali-dede Iskenderu, njegovom osnivaču.⁷

Možda najupečatljiviji primjer grada u srcu čijeg su urbanog razvoja, čak i njegovog samog začeca, bile tekije, je bosanska prijestolnica Sarajevo. Tri primjera koja će se ovdje predstaviti su tri tekije koje su odigrale ključnu ulogu u formiranju i razvoju ovog grada, a koje, također, korisno ilustriraju različite vrste tekija - a samim tim i različite tipove ili 'razine formalnosti' sufizma zastupljenog u Bosni - koje se kreću od skromne dvosobne kuće uz cestu sagrađene od strane nepoznatih derviških doseljenika, do velikog sufijskog kompleksa izgrađenog za određeni sufijski red od strane visokorangiranog bosanskog dužnosnika i zaštitnika tog reda.

Najstarija tekija izgrađena na području današnjeg Sarajeva, a najvjerovatnije najstarija u Bosni općenito, bila je Gaziler tekija (Gazijska zavija, tekija), nazvana po cesti uz koju je sagrađena negdje u prvoj polovini 15. stoljeća. Ova cesta, današnja sarajevska glavna ulica (Titova ulica), nekada se zvala Gaziler Yolu - Cesta Gazija, po Gazijama (tj. «svetim ratnicima») čiji su napadi na ovo područje započeli već 1416. godine.⁸

Gazijska zavija je bila skromne strukture i sastojala se od dvije sobe, semahane (soba za zvučnu sufijsku praksu zikra - «sjećanje na Boga», uz muziku ili ples), malog dvorišta i vrta, i bila je jedna od najstarijih muslimanskih građevina sačuvanih u Bosni u 20. stoljeću.⁹

⁶ Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia*, 78; Handžić, „O ulozi derviša“, 94.

⁷ Handžić, „O ulozi derviša“, 97. Ali-dede Iskender pokopan je u staroj Skender-Vakufskoj džamiji, ali su tokom rata u Bosni devedesetih godina prošlog vijeka, Skender-Vakuf i okolna područja bila pogođena strašnim ratnim zločinima i potpuno „etnički očišćena“ od muslimanskog stanovništva, džamija je uništena i sudbina grobnice Ali-dede Iskendera nije poznata. Za dobar, kratak pregled rata iz 1990-ih u Bosni pogledati: Noel Malcolm, *Bosnia: a Short History* (London: Papermac, 1996).

⁸ Više o datumima najranijih osmanlijskih upada i osvajanja bosanskog teritorija pogledati Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia*, 31-2.

⁹ Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia*, 41.

Premda ne znamo kada je tačno nestala, do 1950. godine tekije više nije bilo na tom mjestu: u toj se godini spominje samo sufijska grobnica koja je bila pored nje i koja je uništena kako bi se na njegovom mjestu sagradila velika poslovna zgrada.¹⁰

Godine 1462, godinu dana prije službenog osvajanja Bosne, Gazijska tekija se nazivala «stara zavija»,¹¹ što znači i pokazuje da je tamo bila već neko vrijeme. Njen položaj je u centru današnjeg Sarajeva, u neposrednoj blizini jedinog srednjovjekovnog naselja koje je u to vrijeme postojalo u ovoj pokrajini, a koje je uništeno 1459. godine, nekoliko godina prije osvajanja Bosne. Ovo znači da je Sarajevo, zapravo, bio potpuno novi grad koji se razvio na ovom strateški važnom mjestu uz rijeku Miljacku i glavnu cestu koja je prolazila kroz srednjovjekovnu provinciju Vrhbosnu. To također znači da su temelje ovog grada položile nepoznate sufije koji su došli s osvajačima ove provincije i odlučili da se tamo nastane i izgrade svoju tekiju baš na tom mjestu.

Gazijska zavija i mala zemlja koja ju je okruživala su 1462. uključeni u vjersku zadužbinu Isa-bega, guvernera osmanske granične pokrajine Skoplje i poznatog sarajevskog dobročinitelja, za vlastitu zaviju, koja je izgrađena uzvodno uz rijeku Miljacku iste te godine. Isa-begova zavija, iako također skromna zgrada, sastavljena od samo nekoliko soba i jednog dvorišta, ipak je bila mnogo bogatija zbog vakufa koji je Isa-beg obezbijedio za njeno održavanje. Zgrada je trebala biti korištena kao tekija i svratište za siromašne muslimane i putnike, od kojih su svi trebali dobiti hranu koja je bila pripremana u tekiji, a višak je trebao biti dodijeljen siromašnoj djeci tog područja.

Informacije o izgradnji ove tekije sadržane su u Isa-begovom vjerskom zadužbenom dokumentu (vakfija) čiji je original sastavljen na arapskom jeziku, a koji se smatra najstarijim izvorom o historiji Sarajeva.¹² Budući da je ubrzo nakon izgradnje Isa-begove tekije Sarajevo krenulo u brz proces urbanog razvoja, ovo zdanje i imovina koja je ostavljena za njego-

¹⁰ Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia*, 39. Više o Gazijskoj zaviji pogledati također Džemal Čehajić, *Derviški redovi u Jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, (Sarajevo: Orijentalni Institut, 1986), 36-7.

¹¹ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva: XVI stoljeće* (Sarajevo: Svjetlost, 1996), 27.

¹² Kopija vakfije je objavljena od strane Hazima Šabanovića u "Dvije najstarije vakufname u Bosni", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II/1951, Sarajevo, 1952, 5-38.

vo održavanje smatraju se pokretačima ovog razvoja, a Isa-beg se smatra osnivačem Sarajeva. Doista, Isa-begovom vakufu Sarajevo „duguje“ svoje ime: ovo je prvi poznati primjer spominjanja izraza «Saray ovası», što znači «polje oko dvorca», iz kojeg je izveden termin «Sarajevo». Međutim, kao što je upravo pokazano, dokazi upućuju na to da su pravi temelji Sarajeva zapravo bili postavljeni mnogo ranije i to od strane nekih nepoznatih sufijskih doseljenika o kojima znamo vrlo malo u usporedbi sa informacijama koje su dostupne o Isa-begu i njegovim građevinama.

Isa-begova tekija je zatvorena 1924. i srušena 1957. godine kada je na njenom mjestu izgrađena benzinska pumpa.¹³

Posljednji primjer je divan arhitektonski model tekije, koja je osigurala nastavak urbanog razvoja Sarajeva, a posebno njegovog starog grada. To je Gazi Husrev-begov hanikah, drugi izraz perzijskog porijekla koji označava istu instituciju kao što je i zavija, ali s dodatnom funkcijom spavaonice za mlade sufijske učenike. Prema njegovom vakufu iz 1531. godine, Gazi Husrev-beg, bosanski guverner, polubosanski unuk Bajazida II (1481-1512) i još jedan veliki dobročinitelj Bosne, te je godine izgradio svoj hanikah za halvetijski tarikah, njegovu čuvenu Gazi Husrev-begovu džamiju, glavnu sarajevsku džamiju, javnu kuhinju i karavan-saraj.¹⁴ Hanikah je imao središnje dvorište s fontanom u sredini i nizovima od sedam kupolastih odaja za sufije s obje strane i sa većom kupolastom semahanom smještenom lijevo od ulaza. Hanikah je više puta oštećen u požarima mijenjajući se sa svakom naknadnom rekonstrukcijom, sve dok nije konačno srušen 1931. godine, a na njegovom mjestu biva izgrađena velika zgrada moderne Gazi Husrev-begove medrese (religijske škole).¹⁵ Iako se vrlo rijetko mogu naći unutrašnje fotografije hanikaha, postoje neke vanjske fotografije koje nam mogu pomoći da zamislimo kako je ova zgrada

¹³ Amina Šiljak, “Derviši i tekije u urbanoj sredini”, *Urbano biće BiH* (Sarajevo, 1996), 75.

¹⁴ Vakuf je objavljen od strane Ćire Truhelke u “Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u BiH*, XXIV, Sarajevo, 1912. Za više o Gazi Husrev-begu pogledati Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg* (Sarajevo: Orijentalni Institut, 2010).

¹⁵ U 2000. godini, u čast starom hanikahu, nova zgrada, po uzoru na originalnu, je izgrađena na istom mjestu i koristi se od strane Gazi Husrev-begove medrese za obrazovne i religijske ceremonije i kao mjesto izložbi.

izgledala.¹⁶ Pomoć u tome pruža nam i stara Gazi Husrev-begova medresa sagrađena tik uz hanikah 1537. godine - ova zgrada, iako je kroz stoljeća u nekoliko navrata bila oštećena, u velikoj mjeri zadržava svoj izvorni oblik i dekorativni stil koji je identičan onom od hanikaha.

Sa svojim dvorištima i fontanama, upotrebom naizmjeničnog crvenog i bijelog kamena za ukrašavanje i dizajnom nalik stalaktitima na unutrašnjim ulaznim lukovima, ove dvije zgrade podsjećaju na islamsku Španjolsku, al-Andalus, poznatu po svojoj upotrebi ukrasnih stilova ablak (naizmjenični redovi svijetlog i tamnog kamena) i mukarnas (ornamentalni ukrasi u obliku <saća>).

Ali, sličnost ne prestaje ovdje. Ubrzo nakon izgradnje ovih muslimanskih građevina od strane Gazi Husrev-bega, najstarija sarajevska pravoslavna crkva sagrađena je na oko 500 metara od Gazi Husrev-begove zgrade. Iako nije poznat tačan datum njene gradnje, prvi spomen ove crkve u dokumentima potječe iz 1539. godine, a nekoliko kasnijih izvora nam govori da prije Gazi Husrev-begovog vremena na tom području nije bilo crkvi, zbog čega je stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti tražilo dozvolu od Gazi Husrev-bega za izgradnju jedne crkve.¹⁷ To je u početku bila skromna drvena građevina koja je obnovljena i proširena nešto kasnije početkom 18. stoljeća.

Samo nekoliko desetljeća kasnije, godine 1565, u Sarajevo je stigao veliki val sefardskih Židova koji su protjerani iz al-Andalusa nakon Rekonkviste, kršćanskog osvajanja islamske Španjolske. To su isti Židovi koji su po odlasku iz Španjolske ponijeli sa sobom jedan od najstarijih i najljepših iluminiranih rukopisa knjige hagade na svijetu, porijeklom iz područja Barselone oko 1350. godine, koji je pronašao put do Sarajeva i postao

¹⁶ Za fotografiju Gazi Husrev-begovog hanikaha iz 1912. godine pogledati Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia*, 63.

¹⁷ Hamid Hadžibegić, "Stara pravoslavna crkva u Sarajevu po Turskim dokumentima u njenom muzeju", *Naše Starine II*, Sarajevo, 1954, 145; Vladislav Skarić, „Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku“, *Izabrana Djela II, Prilozi za Istoriju Sarajeva*, (Sarajevo, 1985), 7.

poznata „Sarajevska hagada“¹⁸. Nekoliko godina nakon 1581, najstarija sarajevska židovska sinagoga, skromnija, ali izgrađena u stilu španjolskih hramova, sagrađena je, također, nekih 500 metara od Gazi Husrev-begovog hanikaha i njegove džamije¹⁹, i tako, zajedno s tim zgradama i starom pravoslavnom crkvom, formira „sveti kutak“ u samom srcu starog grada.

Ovo je predstavljalo početak formiranja bosanskog multikonfesionalnog, multikulturalnog i tolerantnog društva na koje smo navikli i koje je gotovo u potpunosti uništeno u ratu devedesetih godina prošlog stoljeća. To je bilo u vrijeme kada je to isto društvo - po čemu je al-Andalus bio poznat i kada je zaslužio epitet „zlatnog doba“ - završilo u Španiji nakon Rekonkviste i kraja posljednjeg muslimanskog kraljevstva tamo. Ovo je možda jedan od najboljih primjera nasljeđa ovog društva u Osmanskom Carstvu, u Evropi, a posebno u Bosni, naslijeđa koje je uspostavljeno i ustrajalo barem dijelom zahvaljujući Gazi Husrev-begu i njegovim zgradama podignutim u duhu tolerancije, gostoprimstva i filantropije.

¹⁸ Hagada je židovska sveta knjiga koja govori o oslobođenju Jevreja iz Egipta, koja se tradicionalno čita tokom praznika Pesaha, slaveći ovaj događaj. Sarajevska hagada je neobična, jer, za razliku od drugih poznatih hagada, ona počinje sa detaljno ilustriranom pričom o stvaranju. Sarajevska hagada je uspjela preživjeti brojne ratove, čuvala se u mnogo navrata u vrlo dramatičnim okolnostima, a danas je smještena u posebno izgrađenom izložbenom prostoru u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

¹⁹ Dozvola za gradnju hrama bila je izdata 1581. godine, ali je potrajalo nekoliko godina prije nego što se sama zgrada izgradila. Više o dolasku sefardskih Jevreja u Bosnu i o staroj sinagogi pogledati Moric Levy, *Sefardi u Bosni: prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku*, prevod na bosanski Ljiljana Masal (Sarajevo: Bosanska Biblioteka, 1996).

BIOGRAFIJE AUTORA

Enver IMAMOVIĆ

Rođen je u Fojnici 1940. godine. Gimnaziju je završio 1960. u Sarajevu, studij arheologije završio 1965. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu 1974. godine sa tezom „Antički kulturni i votivni spomenici na području unutarnjeg dijela rimske provincije Dalmacije“. Na katedri Opće povijesti starog vijeka Filozofskog fakulteta u Sarajevu biran je 1968. za asistenta, 1976. za docenta, 1979. za vanrednog i 1986. za redovnog profesora. Biran je 2011. godine na čast profesora emeritusa Univerziteta u Sarajevu. Boravio je na specijalizaciji iz antičkih studija na Sveučilištu u Rimu, predavao je i kao gostujući profesor na sveučilištima u Kairu, Minyi, New Delhiju, Bombayu i Calcutti. U ratnim godinama (1992-95) bio je direktor Zemaljskog muzeja BiH, a od 1995. je predsjednik Nacionalnog povjerenstva Međunarodnog muzejskog vijeća (ICOM) za BiH. Objavio je više knjiga i naučnih i stručnih radova iz oblasti kojima se bavi. Sudjelovao je u arheološkim ekspedicijama u Tibetu, Nepal, Indiji, Tajlandu, Andama, Galapagosu i u području Amazona.

Enes PELIDIJA

Rođen je 1949. godine u Pljevljima, bosanskohercegovački osmanista i historičar. Diplomirao je 1973. godine na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Od 1974. do 1995. godine radio je u Institutu za historiju u Sarajevu, kada prelazi na Filozofski fakultet u Sarajevu. Magistrirao je 1979. godine na temu „Pokušaj Porte da raseli Crnogorce početkom XVIII stoljeća“, a doktorirao 1986. godine na temu „Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)“. U zvanje redovnog profesora na Filozofskom fakultetu u Sarajevu izabran je 2002. godine. U profesorskoj karijeri izveo je preko dvadeset magistara i doktora nauka iz oblasti osmanistike. Autor je više knjiga, naučnih i stručnih radova iz historije osmanskog perioda. Poseban doprinos dao je na polju izučavanja historije Bosne i Hercegovine u 18. stoljeću. Godine 2017. izabran je na čast profesora emeritusa Univerziteta u Sarajevu.

Aladin HUSIĆ

Rođen je 1963. godine u mjestu Dub kod Travnika. Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu završio je 1983. godine, a studij orijentalistike i historije na Filozofskom fakultetu u Prištini. Magistrirao je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu 2004. godine na temu „Nahija Lašva od 1463. godine do kraja 16. stoljeća“, a doktorirao na Sveučilištu u Zagrebu 2010. godine na temu „Kadiluk Brod od nastanka do kraja 16. stoljeća“. Radio je kao profesor historije u Gazi Husrev-begovoj medresi, kustos u Historijskom muzeju BiH, a od 2003. uposlen je u Orijentalnom institutu, gdje radi i danas u zvanju višeg naučnog saradnika za osmanski period. Bavi se historijom Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću (15-18. stoljeća). Autor je nekoliko knjiga, prijevoda historijskih izvora i većeg broja stručnih i naučnih radova iz oblasti osmanistike.

Sedad BEŠLIJA

Rođen je 1985. godine u Prijedoru. Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu završio je 2004. godine, a 2009. godine diplomirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za historiju: studijska grupa – historija i turski jezik i književnost. Od 2009. godine uposlenik je Instituta za historiju u Sarajevu. Paralelno sa radom, upisuje i postdiplomski studij na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i 2012. godine magistrira na temu „Mjere i metode za stabilizaciju osmanske vlasti u Bosni do kraja 16. stoljeća“. Školovanje nastavlja na doktorskom studiju Odsjeka za historiju istog fakulteta, a u novembru 2015. godine brani doktorat na temu „Društveno-političke prilike u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog do Karlovačkog mira (1606-1699)“. Trenutno je naučni saradnik za oblast starije historije (osmanski period) i v. d. direktora Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu. Usto, voditelj je i Centra za osmanističke studije sa sjedištem u Sarajevu. Objavio je jednu knjigu i više naučnih i stručnih radova iz oblasti kojom se bavi.

Ismet BUŠATLIĆ

Rođen je 1948. godine u Gornjem Vakufu, oblast naučnog interesovanja je opća i kulturna historija, islamska kultura i civilizacija. Gazi Husrev-begovu medresu i Fakultet islamskih nauka završio je u Sarajevu, a Novinarsku školu u Beogradu. Postdiplomske studije pohađao i završio u Španiji na Universidad Complutense de Madrid na kojem je i doktorirao 2000. godine na temu „Andalusijaska djela poznata u Bosni i njihov uticaj na vjerski i intelektualni život Bošnjaka“. Penzionisani je profesor Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu na kojem je od 1997. godine predavao Povijest islamske kulture i civilizacije. Objavio je nekoliko knjiga i veliki broj naučnih i stručnih radova iz historije kulture i civilizacije na bosanskom i španskom jeziku.

Ferid MUHIĆ

Rođen je 1943. godine u Zavidovićima. Filozofiju je diplomirao u Skoplju. Postdiplomske studije iz sociologije završio u Skoplju, magistrirao filologiju i doktorirao u Beogradu. Kao stipendist Fulbright Scholarship Programa proveo godinu dana na postspecijalističkim studijama filozofije i sociologije na Texas State University, Austin Texas i Syracuse University, Syracuse, New York State. Redovni je profesor na Univerzitetu "Sv. Kiril i Metodij" u Skoplju. Kao viziting profesor gostovao na nekoliko univerziteta u Evropi, SAD, Maleziji i u Singapuru gdje je predavao Contemporary Western Thought. Na Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij" u Skoplju, prvi put u historiji visokog obrazovanja u Makedoniji u redovni studijski program, uveo predmete Filozofska antropologija, Filozofija religije, Filozofija politike. Pored predmeta Moderna filozofija, Savremena filozofija, Hermeneutika, Estetika, Logika, predavao je i predmete Sociologija, Socijalne teorije i Istorija kulture. Pod mentorstvom prof. dr. Ferida Muhića doktoriralo je 37 kandidata, dok su 43 kandidata stekli naučni stepen magistra. Po osnivanju prve Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (BANU) 2011. godine, prof. dr. Ferid Muhić izabran je za njenog prvog predsjednika. Ferid Muhić se više od 30 godina aktivno bavio planinarstvom i alpinizmom i ispeo se na mnoge vrhove od Aljaske, preko Afrike, Evrope do Bornea u Istočnoj Aziji. Objavio je više desetaka knjiga i naučnih radova. Njegov plodonosni rad prepoznat je i dosta šire od prostora Balkana na kojem djeluje.

Vesna MIOVIĆ

Rođena je u Dubrovniku 1961. godine. Studij orijentalistike (turski, arapski i perzijski jezik) diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Godine 1992. magistrirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s temom „Odnosi Dubrovnika i tripolitanskog namjesništva u 18. stoljeću“. Godine 1996. doktorirala je na istom fakultetu s temom „Odnosi na dubrovačko-osmanskoj granici (1667-1806)“. Od 1989. godine radi u Zavodu za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, sada u zvanju višeg znanstvenog suradnika. Njezini naučni radovi temelje se na istraživanju arhivskih izvora Državnog arhiva u Dubrovniku, s posebnim naglaskom na bogati fond osmanskih dokumenata. Bavi se istraživanjem odnosa Dubrovačke Republike i osmanske države na svim razinama, od međudržavne do pojedinačne, te radi na klasificiranju, sređivanju i inventariziranju osmanskih dokumenata. Istražuje i povijest dubrovačkih Židova u doba Dubrovačke Republike, te u doba nakon njenog sloma. Veliki doprinos je dala u rasvjetljavanju odnosa Dubrovačke Republike i osmanske države. Autor je više knjiga i naučnih radova koji se, uglavnom, temelje na izvornoj arhivskoj građi.

Osman LAVIĆ

Rođen je 1961. godine u Sarajevu. Završio Gazi Husrev-begovu medresu i Islamski teološki fakultet u Sarajevu 1985. godine. Magistarski rad „Biblioteke u Bosni u periodu osmanske vladavine“ odbranio je na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 2013. godine. Od 1994. do 1996. godine, po nalogu reisul-uleme, angažiran je kao koordinator Ureda Rijasetu Islamske zajednice u Istanbulu. Od 1982. godine zaposlenik je Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Bibliotečki ispit položio je 1983. pred Komisijom koju je formiralo Starješinstvo Islamske zajednice kao osnivač, a isti 2006. godine verificirala Nacionalna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu. U zvanje bibliotečkog savjetnika izabran juna 2014. godine. Dana, 16. 2. 2016. godine imenovan je za direktora Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Najveći dio radnog vijeka posvetio je radu na objavljivanju kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, i jednim dijelom NUB BiH. Koautor je četiri knjige, a autor je više bibliografija raznih časopisa, te većeg broja naučnih i stručnih radova, prijevoda, kao i stručnih izložbi.

Ines AŠČERIĆ-TODD

Ines Aščerić-Todd je profesorica Arapskog jezika i Islamske i Bliskoistočne kulture na Univerzitetu u Edinburghu. Diplomirala je arapski jezik, islamske i bliskoistočne studije na Univerzitetu u Durhamu, a na Univerzitetu Oxford magistrirala u oblasti osmanskih-turskih studija i na istom univerzitetu doktorirala iz oblasti orijentalnih studija. Prije imenovanja u sadašnje zvanje na Univerzitetu u Edinburghu, kao naučni istraživač iz bliskoistočnih studija, bila je angažirana u biblioteci Univerziteta u Durhamu kao stručnjak za islamske rukopise na Univerzitetu Princeton, te kao predavač arapsko-islamske historije, kulture i književnosti na Američkom Univerzitetu u Šardži (UAE). Naučni interes usmjerila je prema društvenoj, vjerskoj i kulturnoj historiji Bliskog istoka, a naročito osmanske države, što uključuje pitanja tesavvufa, zanatstva, esnafa, osmanskog urbanizma i arhitekture, kao i uloge derviša u formiranju gradova u osmanskoj državi. Do sada je objavila desetak zapaženih radova kao i knjigu „Dervishes and Islam in Bosnia: Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society“ (2015), a koja je nedavno izašla i u turskom prijevodu: „Bosna'da Dervişler ve İslam: Müslüman Bosna Toplumunun Oluşumunda Tasavvufi Boyutlar“ (2018).